

Polski Przegląd Migracyjny

The Polish Migration Review

Ukrainian-Polish Vector of Migration Processes

Training, Integration, Inclusion:
an Evaluation of the Direct and Indirect Impact of the Erasmus Program

The Polish Diaspora,
the Polish Community.
The Disputes over Notions Referring to the Groups of Poles Abroad

MUZEUM
EMIGRACJI
GDYŃSKIE

The Polish Migration Review

Polski Przegląd Migracyjny 1/2018 (3)

The Polish Migration Review

Scientific Council:

Mary Patrice Erdmans, Case Western Reserve University (US)

Beth Holmgren, Duke University (US)

David J. Jackson, Bowling Green State University (US)

Paweł Kaczmarczyk, Centre of Migration Research
University of Warsaw (Poland)

Jeff Kleiman, University of Wisconsin-Marshfield /
Wood County (US)

Daniela La Foresta, University of Naples Federico II (Italy)

Bożena Leven, The College of New Jersey / The Polish
Institute of Arts and Sciences of America (US)

Anna Mazurkiewicz, Gdansk University (Poland)

Jaroslav Mihálik, University of Ss. Cyril and Methodius
in Trnava (Slovakia)

Tatyana Nagornyak, Vasyl' Stus Donetsk National
University (Ukraine)

Marek Okólski, Migration Research Committee of the Polish
Academy of Sciences / Lazarski University (Poland)

Dorota Praszałowicz, Jagiellonian University (Poland)

Adam Walaszek, Jagiellonian University (Poland)

Editor-in-chief:

Rafał Raczyński

Editorial team:

Agnieszka Kowalkowska

Grzegorz Labuda

Katarzyna Morawska

EDITOR'S ADDRESS:

The Polish Migration Review

Emigration Museum in Gdynia

Polska 1, 81-339 Gdynia

e-mail: r.raczynski@muzeumemigracji.pl

PUBLISHER:

Emigration Museum in Gdynia

Polska 1, 81-339 Gdynia

Layout design:

Filip Piasecki Studio

Cover design and typesetting:

BoTak Studio

Editing and proofreading:

English: Biuro Tłumaczeń Lingua Line

Polish: Maria Osińska (KorektArt)

The publisher is not liable for the content of the articles
and does not always share the views expressed therein.

SPIS TREŚCI / CONTENTS

Artykuły / Articles

Z Archiwum Emigranta/ From the Emigrant's Archive

Varia / Variables

Słowo wstępne / Foreword

Karolina Grabowicz-Matyjas

7

Polska diaspora, Polonia, emigracja. Spory pojęciowe wokół skupisk polskich za granicą / The Polish Diaspora, the Polish Community. The Disputes Over Notions referring to the Groups of Poles Abroad 9
Magdalena Lesińska

Ukrainian-Polish Vector of Migration Processes

Tetyana Nagornyak, Iuliia Pachos

24

Rola pamięci i tożsamości w środowisku emigrantów i reemigrantów na przykładzie Polski i Francji / The Role of Remembrance and Identity in the Community of Emigrants and Re-emigrants on the Example of Poland and France 36

Aneta Nisiobęcka

Training, Integration, Inclusion: an Evaluation of the Direct and Indirect Impact of the Erasmus Program

Gianluca Luise

50

Na granicy dwóch Korei. O emigracji do Korei Południowej i pracy na rzecz uchodźców z Korei Północnej opowiada dr Joanna Hosaniak, wiceprezeska Citizens' Alliance for North Korean Human Rights / At the Border of the Two Koreas. Dr Joanna Hosaniak, Deputy Director General of the Citizens' Alliance for North Korean Human Rights, Talks About Her Emigration to South Korea and Helping North Korea Defectors 63

Barbara Majchrowicz

Podróż na Wschód. Leon Barszczewski – oficer armii carskiej i fotograf XIX-wiecznej Samarkandy / A Journey to the East. Leon Barszczewski – an Officer of the Tsar's Army and a Photographer of the 19th century Samarkand. 73

Agnieszka Kowalkowska

Foreword

Dear All,

The report drawn up by the National Bank of Poland states that, in 2017, around one million of foreign workers resided in Poland, including ca. 87% with the Ukrainian citizenship. The Office for Foreigners claims that these are the inhabitants of Ukraine, who receive the largest number of residence permit and it constitutes $\frac{2}{3}$ of all the application submitted. Moreover, they are the most abundant group of foreign students living in Poland. Our eastern neighbors come over here, searching for job opportunities, they study, purchase apartments here as well as settle down for good, although formally this very process is not actually so easy.

An in-depth analysis dedicated to emigration from Ukraine to Poland, Tetyana Nagornyak and Iuliia Pachos, present the historical background of migration processes, a contemporary political and economic context of the state and up-to-date trends. For 20 years Russia had been the main destination for emigration, yet it loses its attractiveness due to annexation of Crimea and a military conflict in its eastern part. Now, the emigration vector has been pointed towards countries of the European Union, including Poland and Hungary, in particular. The research results show that every third citizen of Ukraine is eager to leave his homeland permanently, in the pursuit for better living for him or his children.

Being aware of presence of individuals representing Ukrainian, Russian and Belarusian

diasporas in Tricity, the Emigration Museum in Gdynia provides them with an educational and cultural offer. This year, focusing our attention on eastern issues, we have prepared a tailored program, so to match various groups of recipients. Over summer workshops “East-oriented Holidays”, organized on a weekly basis, children learned the habits and culture of our closest neighbors. While organizing the summer series of “Concerts with a view to the world”, we invited well-recognized artists from Belarus, Russia and Ukraine. In addition, we created an interactive space for learning of foreign languages, where the participants – Poles and foreigners – are simultaneously teachers and students to each other. Gdynia Language Swap is not only a chance for practical conversations, but also a great opportunity to explore culture and customs of our neighbors.

We do hope that initiatives we have been taking are going to be an essential part of a complex program meant to integrate male and female immigrants, that is currently established within the Pomeranian Region. According to us, the need to attract local authorities to get involved into the process of incorporating immigrants into the life of local communities as well as building a deliberate immigration policy are indispensable.

Have a nice reading!

Karolina Grabowicz-Matyjas
Head of Emigration Museum in Gdynia

Polska diaspora, polonia, emigracja. Spory pojęciowe wokół skupisk polskich za granicą

ARTYKUŁ

Abstract

The article analyses conceptual disputes over Polish communities abroad. It presents understanding of the variety of terms used to describe Poles abroad: 'Polonia', 'Polish emigration' or 'Polish diaspora'. Special attention is devoted to the presence of the term 'diaspora' in academic literature, official documents and the political discourse in Poland. A few years ago, the Ministry of Foreign Affairs (MSZ) applied the term 'Polish diaspora' as a substitution of 'Polonia and Poles abroad' in the draft of a governmental programme. It provoked objections from

some Polish organizations from abroad and triggered a debate in the Parliament. The text is based on the study of primary sources, such as proceedings of parliamentary debates, MSZ archive materials, statements of representatives of Polish organizations abroad as well as academic literature. The analysis showed that although the term 'Polonia and Poles abroad' is still commonly used, 'Polish diaspora' becomes more and more popular, especially among younger generation of academics. The most reluctant to use the word 'diaspora' in reference to Polish com-

munities abroad are the leaders of Polish organizations abroad and politicians representing the right wing of the political spectrum. They base their opposition primarily on emotional arguments related to the understanding of the diaspora concept in a narrow, traditional sense, referring to scattered religious groups, while such understanding of the term has long ceased to apply.

Wstęp¹

Określenia stosowane w odniesieniu do skupisk członków wspólnoty narodowej czy etnicznej poza ich państwem pochodzenia oraz ich interpretacja podlegają nieustannym zmianom. Podczas gdy powszechnym określeniem stosowanym w odniesieniu do emigrantów i skupisk polskich za granicą w okresie międzywojennym było „wychodźstwo”, „emigracja” czy „osadnictwo”, w okresie powojennym do szerokiego użycia weszło słowo „Polonia”, przede wszystkim ze względu na jednoznaczne skojarzenia z Polską i jego popularność wśród najliczniejszej polskiej grupy poza krajem, czyli Polaków w Stanach Zjednoczonych.

Kilka lat temu Ministerstwo Spraw Zagranicznych podjęło próbę zmiany powszechnie używanego w urzędowej nomenklaturze pojęcia „Polonia i Polacy za granicą” na „diaspora polska”, uzasadniając ten krok potrzebą wprowadzenia pojęcia, które będzie na tyle inkluzywne, że obejmie wszystkie zróżnicowane grupy polskie poza granicami kraju – te o rodowodzie emigracyjnym (emigrantów dobrowolnych i przymusowych, którzy opuścili Polskę w różnych okresach historycznych, i ich kolejne pokolenia) oraz mniejszości polskie w państwach byłego Związku Radzieckiego, które znalazły się na obczyźnie w wyniku zmiany granic po II wojnie światowej. Propozycja ta spotkała się z krytyką zarówno ze strony niektórych liderów środowisk polonijnych, jak i polityków. By poznać argumenty przeciwników zastąpienia „Polonii i Polaków za granicą” pojęciem „diaspora polska”, poddano analizie treść opinii przesłanych do Ministerstwa Spraw Zagranicznych przez przedstawicieli środowisk polskich

i polonijnych w trakcie konsultacji projektu „Rządowego programu współpracy z polską Diasporą 2015–2020” oraz przebieg debat podczas posiedzeń w Sejmie i Senacie poświęconych polityce polonijnej oraz projektowi wspomnianego programu rządowego. Wprowadzeniem do analizy wyżej wymienionych materiałów źródłowych jest przybliżenie historii i znaczenia pojęć „Polonia” i „diaspora” w polskiej i światowej literaturze przedmiotu oraz prześledzenie obecności obu terminów w oficjalnej i naukowej nomenklaturze.

Historia pojęć „Polonia” i „diaspora”

Podczas gdy źródło terminu „Polonia” jest oczywiste, to pojęcie „diaspory” wymaga szerszego omówienia. Słowo „diaspora” wywodzi się z języka greckiego (*diaspeiro*), pochodzi od wyrazu *speiro* (‘rozsiać’, ‘rozproszyc’) oraz przyimka *dia* (‘przez’), i było stosowane od V wieku p.n.e. – spotykane jest m.in. w dziełach Sofoklesa czy Herodota (Dufoix 2008, 4). Do XIX wieku było najczęściej używane w języku greckim do opisu rozproszonej populacji Greków, w innych językach funkcjonowało głównie w studiach teologicznych i tekstach religijnych². W XIX stuleciu pojęcie diaspory zaczęło pojawiać się regularnie w publikacjach ukazujących się we Francji, Anglii i Stanach Zjednoczonych poświęconych historii rozproszonych terytorialnie grup religijnych, takich jak Żydzi czy Ormianie, oraz do opisu wczesnej historii Kościoła chrześcijańskiego. Aż do połowy XX wieku określenie „diaspora” było więc kojarzone przede wszystkim ze wspólnotami religijnymi. Dopiero w 1931 roku w amerykańskiej *Encyklopedii nauk społecznych* diaspora została zdefiniowana w formie pozbawionej odniesień religijnych, jako termin odnoszący się do narodu żyjącego w rozproszeniu, w oddaleniu od terytorium swojego państwa, ale zachowującego własną, narodową kulturę (Dufoix 2008, 16). Jako historyczne przykłady diaspor podano Greków, Ormian i Żydów. Powołując się na tę definicję, kolejni amerykańscy socjologowie zaczęli używać pojęcia diaspory w stosunku do grup narodowych żyjących w rozproszeniu, w tym do opisanego wspólnot azjatyckich w USA (Dufoix 2008, 18).

Prawdziwą popularność w naukach społecznych termin ten zdobył dopiero w drugiej połowie XX wieku, kiedy to „diaspora” zaczęła być powszechnie używanym pojęciem w publikacjach poświęconych grupom narodowym rozproszonym w wielu krajach: Afrykańczykom, Palestyńczykom, Chińczykom, Irlandczykom, Turkom czy Hindusom (Akenson 1993; Harris 1982; Tölölyan 2007). Myron Weiner (1986), opisując populację pracowników cudzoziemskich w krajach zachodniej Europy i Bliskiego Wschodu, użył w stosunku do rozproszonych populacji dobrowolnych emigrantów ekonomicznych w pierwszym pokoleniu sformułowania „diaspora w początkowym stadium” (*incipient diaspora*).

We współczesnych tekstach poświęconych diasporze znaleźć można wiele prób zdefiniowania tego pojęcia. Jedną z bardziej dojrzałych i szczegółowych definicji zaproponował politolog Gabriel Sheffer (1986). Mianem diaspory określił on etniczne grupy mniejszościowe o pochodzeniu migranckim osiadłe w państwach docelowych, które utrzymują silne sentymentalne i materialne związki ze swoim państwem pochodzenia (ojczyzną, *homeland*). Autor wskazywał na takie elementy składowe diaspory jak dobrowolna lub przymusowa migracja, osiedlenie się w innym państwie (lub państwach), zbiorowa tożsamość i solidarność z innymi członkami wspólnoty (które są podstawą wzajemnych kontaktów i działań mających na celu zachowanie odrębnej tożsamości), silne relacje wewnętrznygrupowe (między skupiskami osiadłymi w różnych państwach) oraz związki łączące diasporę z państwem pochodzenia, jak i państwami osiedlenia. Definicja sformułowana przez Sheffera doczekała się kolejnych polemik i modyfikacji (zob. m.in. Safran 1991; Clifford 1994; Akenson 1995; Cohen 1997; Anthias 1998)³. Obecnie pojęcie to jest stosowane powszechnie w publikacjach naukowych⁴, można nawet mówić o wyodrębnieniu się subdyscypliny, jaką są studia nad diasporami (*diaspora studies*) – na wielu uniwersytetach istnieją ośrodki specjalizujące się w badaniach diaspor, rozwijają się branżowe czasopisma naukowe (m.in. „Diaspora: A Journal of Transnational Studies” czy „Diaspora Studies”).

Użycie terminu „diaspora” w odniesieniu do polskich skupisk za granicą nastąpiło stosunkowo późno, bo w latach siedemdziesiątych XX wieku, i było wówczas zjawiskiem raczej rzadkim oraz ograniczonym do publikacji naukowych (zob. m.in. Bromke 1972) i dzieł literackich (pisma Zbigniewa Herberta). Za inicjatorów powszechnego stosowania pojęcia diaspory w środowisku naukowym w Polsce należy uznać Adama Walaszka z Uniwersytetu Jagiellońskiego oraz Jana E. Zamojskiego z Instytutu Historii PAN. Ten ostatni zorganizował w 1999 roku konferencję „Diaspory – zjawisko historyczne i problemy aktualne” oraz był redaktorem serii „Migracje i Społeczeństwo”, której jeden z tomów został poświęcony tematyce diaspor i zawierał referaty z wymienionej konferencji. Z kolei Adam Walaszek był autorem tekstu otwierającego ten tom oraz redaktorem pracy zbiorowej *Polska diaspora* (2001a), dzieła, które jak dotąd najpełniej opisuje różnorodne polskie skupiska za granicą; we wcześniejszych swoich tekstach także odwoływał się do pojęcia „diaspora” (zob. m.in. Walaszek 1997).

Aleksander Posern-Zieliński (2011, 23), postawiwszy pytanie o powody popularności koncepcji „diaspory”, wskazuje na efekt „konieczności dopasowania dyskursu naukowego do zmieniającej się rzeczywistości”. Zauważa także, że charakteryzuje się ona „semantyczną pojemnością umożliwiającą włączenie do tego zbioru różnego typu zbiorowości bez konieczności stosowania bardziej lub mniej subtelnych rozróżnień ukazujących status poszczególnych skupisk o polskim rodowodzie” (Posern-Zieliński 2011, 27). Autor odnotowuje słusznie, że dotychczas nie pojawiła się w polskiej literaturze naukowej pogłębiona refleksja teoretyczna prowadząca do sprecyzowania zakresu pojęciowego tego terminu, która nawiązywałaby do „zaawansowanej, interdyscyplinarnej dyskusji na temat istoty «diaspory» i zakresu stosowania tego pojęcia, toczonej już od lat w nauce światowej” (Posern-Zieliński 2011, 27).

Nazwa „Polonia” jako określenie skupisk polskich za granicą zaczęła być używana dużo wcześniej niż „diaspora”. We-

dług Adama Walaszka (2016, 6) termin „Polonia” pojawił się już pod koniec XIX wieku i odnosił się głównie do polskich emigrantów zarobkowych, a jego upowszechnienie przypisuje Władysławowi Dyniewiczowi (założycielowi pierwszej polskiej gazety w Chicago i współtwórcy Związku Narodowego Polskiego). Na podstawie analizy polskiej literatury naukowej można ogólnie powiedzieć, że w XX wieku w zdecydowanej większości publikacji polskojęzycznych dotyczących skupisk polskich poza krajem, w szczególności tych w Stanach Zjednoczonych, używano sformułowania „Polonia” (zob. m.in. Brożek 1977; Kubiak et al. 1988; Kubiak i Pilch 1976; Kołodziej 1991; Miodunka 1998). Z kolei badacze amerykańscy zajmujący się wspólnotami polskimi w USA stosują różne terminy: „Polonia”, „Polish Americans” czy „diaspora” (zob. m.in. Erdmans 2006; Jaroszyńska-Kirchmann 2004).

Zakres pojęciowy terminu „Polonia” i jego użyteczność oraz granice (kto takim terminem może być określany) również wzbudzają wiele dyskusji, nie tylko wśród samych liderów wspólnot polskich za granicą, ale też w środowisku naukowym. Kwestii tej poświęcił uwagę m.in. Andrzej Paluch (1976), w swoim klasycznym już tekście traktującym o ekskluzywnym i inkluzywnym rozumieniu terminu „Polonia”. Także obecnie pozostaje ona przedmiotem interpretacyjnych rozważań (zob. m.in. Babiński 2009; Garapich 2009; Knopek 2017). Pomimo różnic definicyjnych większość autorów zgadza się przynajmniej w jednej sprawie – skupiska polskie za granicą, bez względu na to, jakie terminy będą wobec nich stosowane, charakteryzują się dużym zróżnicowaniem i silnymi wewnętrznymi podziałami.

Analizując tytuły polskich publikacji naukowych, zauważyć można upowszechnienie się używania pojęcia „diaspora” do opisu skupisk polskich na świecie (zob. m.in. Babiński i Chałupczak 2006; Żęgot 2014; Żukowski 2008). Za symboliczny początek można uznać ukazanie się wspomnianej już monografii *Polska diaspora* (Walaszek 2001a). Stosowanie tego terminu do opisu wszystkich grup polskich poza granicami kraju nadal wzbudza spory

i wątpliwości. Podczas gdy Adam Walaszek opowiada się jednoznacznie za używaniem pojęcia diaspor (zob. Walaszek 2001a; 2001b; 2016), Grzegorz Babiński (2009, 28), choć przyjmuje, że użycie tego terminu jest „pewnym rozwiązaniem sporu o to, gdzie kończą się Polacy poza Polską, a zaczyna Polonia”, to jednak traktuje to określenie jako „jedynie inne nazwanie problemu, gdyż nie ma i nigdy nie było jednej polskiej diaspor”. Wskazuje on na dwie całkowicie odrębne grupy: emigrantów (którzy wyjechali z różnych przyczyn z Polski, a także kolejne pokolenia) oraz Polaków na Wschodzie (którzy znaleźli się poza Polską w wyniku zmiany granic państwowych). W podobnym tonie wypowiada się cytowany już Posern-Zieliński, który twierdzi, opierając się na definicji zaproponowanej przez Brubakera⁵, że nie należy „utożsamiać całej Polonii (wszystkich skupisk imigracyjnego pochodzenia o polskich korzeniach) z polską diasporą” – według niego są takie polskie skupiska, które spełniają kryteria „diaspor”, oraz takie, które częściowo lub w ogóle nie wpisują się w zakres tego pojęcia, gdyż ulegają silnym trendom asymilacyjnym.

Przedstawione powyżej stanowiska przeciwne określaniu wspólnot polskich za granicą jednym terminem „diaspora” opierają się głównie na argumentach, że grupy te są zbyt różnorodne i zmienne, by mogły być objęte jedną nazwą. Trudno jednak uznać takie podejście za uzasadnione, gdyż niejako cechą „wrodzoną” grupy diasporycznej jest jej zróżnicowanie, pod względem kulturowym, etnicznym, tożsamościowym i każdym innym. Bezpośrednie przyłożenie sztywnych ram definicyjnych do współczesnych, jak też historycznych wspólnot określanych tym mianem oznaczałoby, że żadna z nich nie spełnia przyjętych warunków jako całość i – w konsekwencji – żadna z nich nie powinna być określana mianem „diaspora”. Nawet w najbardziej klasycznych przypadkach – diaspor ormiańskiej, irlandzkiej, włoskiej czy żydowskiej – część ich przedstawicieli to jednostki zasymilowane, których związki z państwem przodków mają jedynie charakter symboliczny, którzy nie znają języka ani nie kultuwują zwyczajów, a jednak mają świadomość swo-

jego pochodzenia i się do niego przyznają.

Również argument, że Polacy na Wschodzie stanowią grupę, która nie może być uznawana za diasporę, trudno uznać za przekonujący, zależy to bowiem od przyjętej definicji, a ta wiąże się z reprezentowaną dyscypliną. Należy zauważyć, że część badaczy zajmujących się tematyką diaspor uważa tożsamość i mobilizację (aktywność) za najważniejsze cechy konstytuujące diasporę, a powody przebywania poza państwem pochodzenia, czy jest to emigracja, czy zmiana granic, pozostają drugorzędne. Świadomość wspólnoty etnicznej łączącej członków diaspor, bez względu na miejsce ich pobytu, jest dla badaczy wywodzących się z takich dyscyplin jak antropologia, etnografia czy kulturoznawstwo kluczowym elementem konstytuującym diasporę (zob. Clifford 1994; Gilroy 1993; Hall 1990; Tölölyan 1996). Podkreślają oni, że nie sam fakt emigracji i zamieszkania poza granicami państwa pochodzenia tworzy diasporę, ale także rozproszenie i poczucie przynależności do wspólnoty istniejącej ponad granicami. Z kolei przedstawiciele politologii, definiując diasporę, zwracają uwagę na rolę relacji (sentymentalnych, tożsamościowych, ekonomicznych czy politycznych) łączących ją z państwem pochodzenia oraz przede wszystkim na aktywność członków diaspor – wspólnie podejmowane działania na rzecz i w imieniu państwa pochodzenia (Adamson 2012; Sökefeld 2006). Przykładem kraju, w którym przyjęto szerokie rozumienie terminu „diaspora”, są Węgry, gdzie w dokumentach oficjalnych stosuje się słowo *diaszpóra*, odnoszące się do emigrantów oraz mniejszości węgierskich w krajach ościennych, żyjących w nich w wyniku zmiany granic na mocy traktatu z Trianon w 1920 roku⁶.

Obecność terminu „Polonia” i „diaspora” w urzędowym i naukowym dyskursie

W oficjalnych dokumentach rządowych, także tych publikowanych przez różne instytucje (np. MSZ czy Senat), termin „diaspora” pojawia się okazjonalnie. W dokumentach i wypowiedziach z okresu wczesnych latach dziewięćdziesiątych XX wieku powszechnie używane są pojęcia

„Polonia”, „emigracja”, „Polacy za granicą”. Przykładowo, jeden z pierwszych aktów prawnych dotyczących skupisk polskich poza krajem to Uchwała nr 145/91 Rady Ministrów z dnia 5 listopada 1991 roku w sprawie współpracy z Polonią, emigracją i Polakami za granicą. W załączniku do tejsze uchwały (zatytułowanym „Cele i priorytety polityki rządu wobec Polonii, emigracji i Polaków za granicą”) oprócz znanych już kategorii pojęciowych takich jak „Polonia”, „emigracja” i „polskie wychodźstwo” pojawia się także „polska grupa etniczna”, „Polonia i emigracja na Zachodzie” oraz „Polacy na Wschodzie”. W przemówieniach sejmowych dotyczących kierunków polityki zagranicznej minister spraw zagranicznych Krzysztof Skubiszewski (pełniący tę funkcję w rządzie Tadeusza Mazowieckiego i trzech kolejnych) najczęściej używa terminów „wychodźstwo” oraz „środowiska polskie i polonijne”.

Z kolei termin „diaspora” został użyty w dokumencie programowym wypracowanym podczas konferencji „Kraj – Emigracja”, która odbyła się w Rzymie w październiku 1990 roku. Było to pierwsze oficjalne spotkanie przedstawicieli władz państwa polskiego i diaspor po 1989 roku. Jego uczestnikami byli senatorowie zasiadający we władzach Wspólnoty Polskiej (instytucji organizującej spotkanie) oraz przedstawiciele organizacji skoncentrowanych wokół Rady Koordynacyjnej Polonii Wolnego Świata. Termin „diaspora polska” pojawił się w oświadczeniu przyjętym na zakończenie konferencji: „Uczestnicy pierwszego spotkania Polaków oraz osób pochodzenia polskiego z całego świata wyrażają przekonanie, że ma ono charakter przełomowy w historii stosunków Kraju z wielomilionową diasporą polską”⁷.

Przykładem zastosowania różnorodności terminologicznej w opisie skupisk polskich za granicą jest informacja zawarta na stronie internetowej MSZ, gdzie wymieniono i wyjaśniono takie pojęcia jak „Polonia”, „polska diaspora”, „polskie mniejszości narodowe”, „emigracja”, „wychodźstwo”, „Polacy za granicą”⁸. Z jednej strony należy docenić świadomość wielości terminów używanych na określenie polskich skupisk

poza krajem, z drugiej jednak – definicje podane przez Ministerstwo dalekie są od precyzji, są niejednoznaczne i nakładające się na siebie. Tym samym w żadnym stopniu nie rozwiewają wątpliwości co do właściwości i użyteczności poszczególnych pojęć. Za przykład może służyć termin „Polonia”, którym „najczęściej określa się całą polską diasporę. W węższym rozumieniu Polonia to słowo określające tych, którzy urodzili się już poza Polską, jednak poczuwają się do polskiego pochodzenia i związków z polskością. Terminu Polonia z reguły używamy wobec polskich społeczności w takich krajach jak USA, Kanada, Francja, Brazylia, gdzie dominują ci, których dziadkowie lub pradziadkowie wyjechali z Polski całe dziesięciolecia temu”. Trudno zrozumieć, dlaczego na tej liście nie wymieniono także innych krajów (np. Niemiec, Włoch czy Belgii), do których Polacy emigrowali, a specyfika ich wyjazdów była podobna do wymienionych wcześniej państw. Z kolei „polska diaspora” jest według MSZ „pojęciem najszerzym, obejmuje bowiem wszystkich Polaków, osoby polskiego pochodzenia i wywodzące swoje korzenie z Polski, żyjących poza granicami Polski”. Zauważono przy tym, że „z tego terminu częściej korzystają opracowania naukowe aniżeli sami członkowie diaspor”. Kolejnym terminem wymienionym na stronie Ministerstwa są „polskie mniejszości narodowe”, do których zaliczono osoby „polskiego pochodzenia (ale obcego obywatelstwa) [...] mieszkające od dłuższego czasu (np. od ok. 100 lat lub trzech pokoleń) na tym samym obszarze, najczęściej na terenach dawniej znajdujących się w granicach Rzeczypospolitej”. Wymienione i opisane zostały także takie pojęcia jak „emigracja” i „wychodźstwo”, jako odnoszące się do osób, które „z różnych przyczyn opuściły kraj swego urodzenia, np. emigracja polityczna, żołnierska, ekonomiczna czy tzw. solidarnościowa. Generalnie mówiąc «emigracja», mamy na myśli osoby urodzone w Polsce, które na stałe mieszkają poza Polską”.

W praktyce w oficjalnej terminologii najczęściej używane jest zbiorcze pojęcie „Polonia i Polacy za granicą”. Co roku przygotowywany jest oficjalny „Plan współpra-

cy z Polonią i Polakami za granicą”, w 2009 i 2012 roku ukazał się „Raport o sytuacji Polonii i Polaków za granicą”, organizowany jest także doroczny konkurs na realizację zadania publicznego „Współpraca z Polonią i Polakami za granicą”, a 2 maja został w 2002 roku ogłoszony Dniem Polonii i Polaków za Granicą. Ten termin występuje powszechnie także w przypadku nazw instytucji: w Sejmie istnieje Komisja Łączności z Polakami za Granicą, w Senacie – Komisja do spraw Emigracji i Łączności z Polakami za Granicą oraz Biuro Polonijne Kancelarii Senatu, w MSZ – Departament Współpracy z Polonią i Polakami za Granicą, a w 2002 roku został utworzony Zespół do spraw Polonii i Polaków za Granicą, jako organ pomocniczy Prezesa Rady Ministrów (w 2006 roku przemianowany na Międzyresortowy Zespół do spraw Polonii i Polaków za Granicą). Samo słowo „Polonia” ma długą tradycję w nomenklaturze administracyjnej, wspomnieć należy choćby o stowarzyszeniu wyższej użyteczności utworzonym zarządzeniem Ministra Spraw Wewnętrznych w 1974 roku, czyli o Towarzystwie Łączności z Polonią Zagraniczną „Polonia”, które zgodnie ze swoim statutem było „wyrazicielem idei więzi Polski z Polonią zagraniczną”⁹.

W przypadku instytucji naukowych można znaleźć przykłady zastosowania obu pojęć. Na Uniwersytecie Jagiellońskim istnieje Instytut Amerykanistyki i Studiów Polonijnych (pod tą nazwą funkcjonuje od 2004, powstał w 1972 roku jako Instytut Studiów Polonijnych i Etnicznych)¹⁰. W strukturze Polskiej Akademii Nauk w 1970 roku został powołany Komitet Badań Polonijnych (który dwukrotnie zmieniał swoją nazwę: najpierw na Komitet Badań nad Migracjami Ludności i Polonią, a od 2011 roku funkcjonuje jako Komitet Badań nad Migracjami)¹¹. Od 1975 roku istnieje czasopismo „Przegląd Polonijny”, które w 2009 roku zmieniło swój tytuł na „Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny”. Z kolei w ramach Polskiej Akademii Umiejętności działa Komisja PAU do Badań Diaspory Polskiej¹².

Pomimo powszechnego używania pojęcia „Polonia i Polacy za granicą” w oficjalnej nomenklaturze warto zwrócić uwagę, że w treści „Rządowego programu współ-

pracy z Polonią i Polakami za granicą”, przyjętego w październiku 2007 roku, termin „diaspora” został użyty kilkanaście razy¹³. „Diaspora” występuje także często jako tłumaczenie pojęcia „Polonia i Polacy za granicą” w anglojęzycznych wersjach oficjalnych dokumentów, m.in. w przypadku zakładki „Polish Diaspora” w anglojęzycznej wersji strony internetowej MSZ, jak i nazw instytucji – wspomniany już instytut UJ to The Institute of American Studies and Polish Diaspora, a tytuł wymienionego wyżej czasopisma tłumaczony jest jako „Migration Studies – Review of Polish Diaspora”. Dotyczy to również wersji anglojęzycznej dokumentów publikowanych przez Senat – w nich także stosuje się powszechnie termin „diaspora” i „Polish diaspora”. W (jedynej) notatce przygotowanej w języku angielskim na temat działalności Senatu na rzecz Polonii wielokrotnie pojawia się słowo „diaspora”, za to ani razu nie występuje „Polonia” (Senat 2012). Z kolei w angielskim tłumaczeniu ostatecznie przyjętej wersji „Rządowego programu współpracy z Polonią i Polakami za granicą” używane jest sformułowanie „Polish community abroad”. Wszystkie wymienione przykłady świadczą o braku konsekwencji w stosowaniu przyjętych pojęć – odnosi się to zarówno do środowiska nauki, jak i administracji.

Podziały dotyczące nazewnictwa były i są obecne także wśród samych Polaków za granicą. Przedstawiciele emigracji okresu wojennego określali się jako „wychodźstwo”, „emigracja niepodległościowa” czy „emigracja polityczna”. Podkreślali oni, że różnią się od „Polonii”, które to pojęcie rozumieci jako ogół obywateli innych państw o polskich korzeniach (Friszke 1999, 424)¹⁴. Przedstawiciele najnowszej fali emigracyjnej (tzw. poakcesyjnej) również nie określają się mianem Polonii, utożsamiają bowiem to pojęcie z wcześniejszymi falami emigracji i często się od nich izolują. Sytuację komplikuje oczywisty fakt, że określenia „Polonia” czy „emigracja” nie pasują do licznych polskich grup mniejszościowych w krajach byłego ZSRR – którzy nigdy nie wyjechali z Polski, ale znaleźli się poza krajem w związku ze zmianami granic po II wojnie światowej.

Spory wokół pojęcia „diaspora” na przykładzie projektu „Rządowego programu współpracy z polską Diasporą 2015–2020”

Pod koniec 2014 roku MSZ opublikowało dokument zatytułowany „Rządowy program współpracy z polską Diasporą w latach 2015–2020”. Był to projekt kolejnej edycji programu – dwie poprzednie wersje przyjęto w 2002 i 2007 roku i obie nosiły tytuł „Rządowy program współpracy z Polonią i Polakami za granicą”. Była to więc zasadnicza zmiana, ponieważ po raz pierwszy w tytule dokumentu o takiej randze użyty został termin „polska diaspora”. Już w pierwszej części dokumentu wspomniano, że istnieje wiele typologii odnoszących się do struktury polskiej diaspory. Jako najistotniejsze kryteria podziału wskazano: rodzaj więzi łączącej członków grupy z Polską, poziom znajomości języka polskiego, potencjał mobilizacyjny w krajach zamieszkania, poziom samoidentyfikacji z Polską, jej dziedzictwem kulturowym i aktualnymi interesami, a w konsekwencji również rodzaj i poziom angażowania się we współpracę z Polską. W dokumencie wyróżniono cztery „kategorie Diaspory” (słowo to zapisywane jest w nim wielką literą): mniejszości polskie, Polonię (zdefiniowaną jako „zbiorowość osób urodzonych poza Polską, których przodkowie opuścili Polskę”), emigrację z okresu II wojny światowej i dekad późniejszych oraz polskich emigrantów po akcesji z 2004 roku korzystających ze swobody przepływu osób w Unii Europejskiej. Program składał się z czterech głównych części: I. *Polska Diaspora – diagnoza sytuacji i prognozy rozwoju*, II. *Polityka polonijna w ramach polityki państwa*, III. *Strategiczne cele polityki polonijnej*, IV. *Grupy geograficzno-funkcjonalne polskiej Diaspory*, V. *Instrumenty realizacji polityki polonijnej rządu*. Warto zauważyć, że autorzy nie zdecydowali się na określenie polityki państwa mianem „polityki wobec diaspory”, ale pozostawili tradycyjne określenie „polityka polonijna”, co należy uznać za pewną niekonsekwencję.

Użycie terminu „diaspora” w projekcie rządowego programu wzbudziło kontrowersje wśród przedstawicieli diaspory, jak

i niektórych parlamentarzystów. Poniżej przedstawiono argumenty podnoszone przez przeciwników takiego rozwiązania. Materiałem źródłowym są opinie przesyłane przez przedstawicieli środowisk polskich i polonijnych w trakcie procesu konsultacji społecznych oraz przebieg debat w Sejmie i Senacie podczas posiedzeń poświęconych projektowi programu oraz polityce polonijnej.

Na początku listopada 2014 roku po konsultacjach międzyresortowych „Rządowy program współpracy z polską Diasporą w latach 2015–2020” został szeroko rozpowszechniony wśród organizacji i środowisk polskich i polonijnych przez placówki dyplomatyczne oraz instytucje w kraju, wraz z apelem o zgłaszanie uwag i komentarzy do projektu programu do końca listopada (ostatecznie termin przedłużono do końca roku). Według danych Ministerstwa uzyskano około 100 odpowiedzi z 35 państw (nie licząc Polski), zarówno od instytucji, jak i osób prywatnych (odpowiedzi miały formę indywidualną oraz zbiorczą – w postaci pism przygotowanych wspólnie przez kilka organizacji polonijnych oraz notatek służbowych pracowników placówek dyplomatycznych zawierających uwagi zgłoszone ustnie podczas specjalnie organizowanych spotkań konsultacyjnych i posiedzeń rad polonijnych).

Sprzeciw wobec użycia terminu „diaspora polska” w treści programu zgłoszony został przez organizację lub przedstawicieli środowisk polonijnych z następujących krajów: Australia, Austria, Bułgaria, Dania, Kanada, Litwa, Niemcy, Norwegia, Nowa Zelandia, Szwecja, Wielka Brytania, Włochy, Stany Zjednoczone, a także Radę Polonii Świata i Fundację Pomoc Polakom na Wschodzie. Niektóre krajowe organizacje współpracujące ściśle ze środowiskami polonijnymi również wyraziły swój sprzeciw, na przykład Fundacja Semper Polonia (Hauszyld 2014). Przeciwnicy użycia pojęcia „diaspora” w stosunku do środowisk polskich za granicą podnosili przede wszystkim argumenty natury prawnej (termin ten nie występował dotychczas w żadnym oficjalnym dokumencie), znaczeniowej (pojęcie to nie jest powszechnie

używane i może być niezrozumiałe) oraz przede wszystkim emocjonalnej. Poniżej zacytowano kilkanaście wybranych fragmentów z pism nadesłanych przez organizacje z całego świata, które odnoszą się bezpośrednio do tej kwestii (z zachowaniem ich oryginalnej pisowni):

- „Użycie słowa «diaspora» – jakkolwiek zapewne słuszne i semantycznie poprawne – może brzmieć obco dla przedstawicieli Polonii i jest emocjonalnie obojętne. Słowo Polonia jest dla Polonii bliższe” (organizacja z Norwegii);

- „Sformułowanie «diaspora» nie jest precyzyjne i rozmywa znaczenie historycznie utrwalonych określeń: Polonia – emigranci z Polski, Polacy, którzy z Polski nigdy nie wyjeżdżali, a za granicą znaleźli się w wyniku zmian granic po II wojnie światowej” (organizacja z Danii);

- „Przykro więc było przezwanie «Polonii i Polaków za Granicą» określeniem «Diaspora» i zdecydowanie negatywnie odebrane to zostało przez wszystkie środowiska polonijne [...]. Jesteśmy i pozostaniemy «Polonią i Polakami poza granicami Kraju» a nie jakąś diasporą” (organizacja z Wielkiej Brytanii);

- „[...] określenie «diaspora» nie powinno być używane w oficjalnych dokumentach, ponieważ nie ma zbyt dobrego wydźwięku wśród Polonii” (organizacja z USA);

- „[...] sprzeciwiamy się przeciwko wprowadzeniu określenia «diaspora», którego nie akceptujemy jako niezgodnego z wieloletnią tradycją i konstytucyjnym zapisem art. 6 pkt 2. Polakom zamieszkałym za granicą... Diaspora polska jest pojęciem najszerszym, obejmującym wszystkich Polaków i osób polskiego pochodzenia, mających korzenie polskie. Tym bardziej razi na stwierdzenie byłego ministra spraw zagranicznych Radosława Sikorskiego, który usiłował wprowadzić termin „diaspora”, który według jego definicji może obejmować także te osoby, które niekoniecznie mają polskie korzenie, ale są to wszyscy... którzy Polsce dobrze życzą... Takie nowatorskie inicjatywy polityków wprowadzają nie tylko zamęt ale godzą w nas wszystkich, którzy są dumni z przynależności do polonii. Hymnu *Marsz marsz Polonia* Nie zamienimy na *Marsz*

*marsz diaspora*¹⁵. Prosimy uszanować stanowisko Polonii i Polaków za granicą całego świata [...] i zwracać się do nas używając określenia «Polonia», a do tych którzy nie ze swojej woli znaleźli się poza granicami Polski – «Polacy za granicą»” (organizacja ze Szwecji);

- „[...] we wszystkich dotychczasowych aktach prawnych dotyczących Polonii i Polaków za granicą, używano sformułowania «Polonia i Polacy za granicą». Jest to naszym zdaniem sformułowanie bardziej adekwatne i precyzyjnie określające ten zbiór osób, czego nie można powiedzieć o sformułowaniu «diaspora polska» [...]. Finansowanie «diaspory» może być zakwestionowane, jako nie mające podstawy prawnej, gdyż – jak dotąd – żaden z polskich rządów na diasporę nie przeznaczał żadnych środków finansowych” (organizacja z Danii);

- „[...] zdecydowanie negatywnie odbieramy termin, «diaspora», który wbrew utartej tradycji i terminologii (m.in. w Konstytucji RP) wyskoczył jak Filip z konopi, by drażnić wszystkich. Próba zastąpienia zwrotu Polonia i Polacy z Zagranicy, określeniem Diaspora bulwersuje członków naszej organizacji. Dotychczasowe określenie wydaje się być bardziej oddającym charakter polskiego uchodźstwa i uwzględnia pewien kontekst historyczny związany z takim określeniem. [...] Co się teraz stało? Czy mamy już redagować klasykę *Marsz, marsz, diasporo...* Należy też zwrócić uwagę na stronę formalną i fakt, że wszystkie dokumenty ustanowienia prawne w Polsce obecnie również odwołują się do określenia «Polonia i Polacy z Zagranicy»” (organizacja z Litwy);

- „[...] zdecydowanie negatywnie odebrana została przez wszystkie środowiska polonijne propozycja zastąpienia zwrotu Polonia i Polacy z Zagranicy, określeniem Diaspora. [...] należy również dodać, że określenie Polonia przyjęło się w języku angielskim i jest zwrotem w pełni rozpoznawalnym, niewymagającym dodatkowych wyjaśnień [...]. Reasumując, zgłaszamy zdecydowane «nie» wszystkich organizacji polonijnych dla określenia Diaspora. Jesteśmy i pozostajemy, Polonią i Polakami poza granicami Kraju” (Rada Polonii Świata)¹⁶;

- „Nie wyrażamy zgody na zmianę na-

zwy Polonia i Polacy na: Diaspora polska, ta propozycja nie jest zgodna z dokumentami i ustawieniami prawnymi w Polsce, które odwołują się do określenia Polonia i Polacy. To jawna próba ubezwłasnowolnienia, nadania nowego imienia i z tą propozycją się nie zgadzamy, jesteśmy i pozostajemy Polonią i Polakami” (organizacja z Austrii);

- „[«Diaspora» to] źle nam wszystkim kojarząca się obca i szorstko brzmiąca nazwa” (organizacja z Francji);

- „Wnioskujemy kategorycznie o zachowanie i używanie przez administrację rządową tradycyjnej nazwy polskiej diaspory – Polonia i Polacy za granicą. Nie widzimy konkretnej przyczyny podmiary tej łacińskiej nazwy świadczącej o korzeniach, naszej kultury, szczególnej i określającej jedynie Polaków nazwy, używanej w odniesieniu do polskich emigrantów na całym świecie już od czasów pierwszych rozbiorów Polski. Próbę nadania Polonii i Polakom za granicą «Diaspora» nie tylko nas razi, ale wręcz jej nie akceptujemy jako niezgodną z wieloletnią tradycją, zapisem konstytucyjnym jak również z programem rządowym z 2007 2008 roku” (organizacja z Bułgarii);

- „Nie znajdujemy racjonalnych powodów dla których należałoby zastąpić szlachetnie i dumnie brzmiące miano Polonia mianem Polska Diaspora, Nie widzimy dla takiej zmiany uzasadnienia historycznego, nie mówiąc już o tym, że ze zdziwieniem zostałoby to przyjęte w kraju naszego osiedlenia, gdzie funkcjonuje całkowicie rozpoznawalna nazwa Polonia” (organizacja z Nowej Zelandii);

- „[Pojęcie «Polonia»] niesie ze sobą pewien ładunek emocjonalny, sentyment i szacunek do tego co polskie: szacunek do tradycji, do polskości, istotę przynależności do społeczności polskich emigrantów takich jak Słowacki i Chopin [...]. Określenie «diaspora» kładzie nacisk na element «rozproszenia», migracji, a nie polskości oraz tradycji” (organizacja z Włoch).

Wśród nadesłanych komentarzy bardzo nieliczne odnosiły się pozytywnie do proponowanej zmiany: „Wielu miało mieszane uczucia co do sformułowań «Diaspora». Przyzwyczailiśmy się do naszej nomen-

klatury Polonia, która się przyjęła w Berlińskim środowisku zarówno Polskim jak i Niemieckim, ale mamy pełną świadomość że sytuacja się poważnie zmieniła i zapewne się będzie nadal zmieniać [...]. Osobiście dla mnie to fajna nazwa bo z greckiego mówi o rozsypanym ziarnie po ziemi – to tak jak my polacy rozsypani po świecie”¹⁷ (działacz polonijny z Niemiec).

Należy jednak podkreślić, że odzew na apel Ministerstwa o nadsyłanie komentarzy i uwag do treści projektu Programu nie był masowy. Wśród setki odpowiedzi (indywidualnych i zbiorowych) w 17 odniesiono się bezpośrednio do kwestii użycia terminu „diaspora”, autorzy 11 zaś nie mieli żadnych uwag do przedstawionego dokumentu. Analiza przesłanych odpowiedzi wskazuje, że krytyka użycia pojęcia „diaspora” i postulat powrotu do określenia „Polonia i Polacy za granicą” były najczęściej powtarzaną uwagą do treści Programu i jeżeli się pojawiała, to zazwyczaj na pierwszym miejscu.

Ministerstwo w ostatecznej wersji Programu odeszło od proponowanej zmiany i zastosowało termin używany we wcześniejszych wersjach programu: „Polonia i Polacy za granicą”. W oficjalnej wersji dokumentu słowo „diaspora” pojawia się mimo to dwukrotnie (w pierwszym akapicie programu na stronie drugiej oraz na stronie czwartej); trudno wyjaśnić, czy pozostawiono je świadomie, czy przez niedopatrzenie¹⁸. Termin ten jest także obecny we wstępie do *Atlasu obecności polskiej za granicą*¹⁹ oraz w tłumaczeniu nazwy programu – „Government Programme of Cooperation with the Polish Diaspora for 2015–2020”²⁰.

Kwestia zastosowania terminu „diaspora” w projekcie programu rządowego stała się trzykrotnie tematem debaty w obu izbach Parlamentu w okresie od czerwca do listopada 2014 roku. Ówczesny Minister Spraw Zagranicznych Radosław Sikorski, prezentując informację o prowadzonej polityce polonijnej podczas 56. posiedzenia Senatu w dniu 11 czerwca 2014 roku, zapowiedział, że w przygotowywanym właśnie programie rządowym dotychczas używane pojęcie „Polonia i Polacy za granicą” zostanie zastąpione przez „diasporę polską” czy

„diasporę narodową”. Wyjaśniając sens tej zmiany, stwierdził: „[Słowo «diaspora»] rozpowszechnione jest w nazewnictwie światowym, w tym w grupie języków słowiańskich. Naszym oddziaływaniem chcemy objąć wszystkich tych, którzy mają sentyment do Polski lub mają związki rodzinne lub historyczne z ziemią historycznej Rzeczypospolitej. Diaspora polska to wszyscy, którzy dobrze Polsce życzą”²¹. W części poświęconej pytaniom kilkoro senatorów reprezentujących ówczesną opozycję odniosło się do tej kwestii. Poniżej zaprezentowano wybrane wypowiedzi:

- „Trochę mnie nurtuje ta ideologiczna zmiana nazwy «Polonia» na «diaspora». Te dwa pojęcia w istotny sposób różnią się od siebie. [...] Moim zdaniem «diaspora» jest pojęciem znacznie obszerniejszym, a jednocześnie nie obejmuje Polonii, tak jak ją rozumiemy tradycyjnie. Nie słyszałem też, żebyśmy podjęli jakieś działania czy mieli rozwiązania prawne, ustawowe, dotyczące wspierania za granicą nacji innych niż polska nacja. A więc proszę to wyjaśnić” (Bogdan Pęk, senator PiS).

- „[...] «Polonia» i «Polacy» to nie tylko nazwy. To także wielka więź, to wygnanie Polaków, to wielka praca, trud na rzecz Polski... Ja na przykład czuję się obrażona. Jak ja bym była Polakiem mieszkającym gdzieś w świecie, to nie chciałabym, żeby o mnie mówiono, że należę do diaspor, tylko żeby mówiono, że jestem Polakiem, że należę do Polonii. «Polonia» to tak wiele znaczy. [...] Wie pan, ja dostrzegam tutaj szaleństwo dążenia do nowoczesności. Za wszelką cenę chce się walczyć z tradycją i właśnie w ramach tego szaleństwa dążenia do nowoczesności takie rzeczy się proponuje” (Janina Sagatowska, senator PiS).

- „Rozumiem, że diaspora to jest to szersze pojęcie, które zawiera także inne grupy, nie tylko etnicznych Polaków, nie tylko osoby narodowości polskiej... Chciałbym, żeby pan minister wymienił w takim razie te grupy etniczne i te środowiska, które miałyby być wspierane ze środków pochodzących od polskich podatników [...]. Jeżeli myśli pan nie tylko o etnicznych Polakach, to proszę wymienić z nazwy te grupy etniczne, o których pan myśli, mówiąc o diasporze” (Grzegorz Bierecki, senator PiS).

W odpowiedzi na uwagi Minister Sikorski bronił propozycji MSZ, argumentując, że należy wyjść poza „bardziej plemienne czy wyznaniowe zdefiniowanie Polonii i Polaków” i warto wprowadzić termin, który ma szersze rozumienie i odnosi się także do „tych wszystkich, którzy wywodzą się z ziem dawnej Rzeczypospolitej i którzy niekoniecznie dzisiaj uważają się za Polaków, ale którzy mają jakiś sentyment do Polski i których można by przekonać do bycia propolskim [...]. Ja po prostu uważam, że dzisiaj Polska jako wolny kraj ma już wystarczająco dużo pewności siebie i chęci oddziaływania globalnego, że może wyjść z opłotków tylko obrony substancji plemiennej. I uważam, że możemy... że stać nas już na to, żeby oddziaływać także na te wspólnoty narodowe czy religijne, które w przeszłości były w naszym kręgu oddziaływania. Ja uważam, że to, co ja proponuję, jest ambitniejsze [...]”.

Debata w Senacie odbiła się echem w mediach krajowych i polonijnych. Już same tytuły dają pojęcie o silnej dawce emocji, jakie wzbudziła: *Sikorski szokuje w Senacie: Nie ma już „Polonii”. Jest „diaspora”!* (portal: wPolityce.pl), *Pan z Polonii czy z diaspor?* (pismo Polonii austriackiej „Polonika”), *Senatorowie przeciwko użyciu pojęcia „diaspora”, zamiast terminu „Polonia”* (portal: dzieje.pl), *Polonia umarła, niech żyje diaspora?* (kwartalnik „Polonia Nowa”, wydawany przez zrzeszenie organizacji polonijnych w Szwecji).

Temat ten po raz kolejny pojawił się podczas posiedzenia sejmowej Komisji Łączności z Polakami za Granicą (25 września 2014) oraz ponownie w Senacie w trakcie posiedzenia Komisji Spraw Emigracji i Łączności z Polakami za Granicą (19 listopada 2014 roku). Pierwsze z wymienionych posiedzeń było poświęcone informacji MSZ na temat sposobu dystrybucji i podziału środków finansowych przeznaczonych na polonijne organizacje pozarządowe. Przedstawiciel MSZ na posiedzeniu komisji w Sejmie zapowiedział, że w projekcie programu rządowego używany jest termin „diaspora polska”, który „będzie poszerzający w stosunku do dotychczasowych czterech kategorii, którymi zajmujemy się, mówiąc o Polakach zamieszkałych za granicą”.

W trakcie debaty, odnosząc się do tej zapowiedzi, obecni na niej posłowie poprosili o definicję tego terminu oraz zwrócili uwagę, że odnosi się on do stanu rozproszenia, a o takim trudno mówić w przypadku Polaków na Kresach Wschodnich (poseł Piotr Pyzik z PiS). Podkreślano także, że „Polonia jest określeniem historycznym, a Polska ma piękne tradycje w opiece nad Polonią” (poseł Jan Dziędziczak z PiS). W odpowiedzi urzędnik MSZ powtórzył, że proponowany termin ma szersze znaczenie niż używane dotychczas kategorie, powołał się także na fakt używania go w środowisku naukowym („jest terminem, który stosuje Polska Akademia Umiejętności”), stwierdził również, że jest to „w tej chwili projekt – nie wiadomo, czy zostanie zaakceptowany”.

Druga z wymienionych debat odbyła się w Senacie podczas obrad Komisji Spraw Emigracji i Łączności z Polakami za Granicą; miała ona miejsce już w trakcie trwających konsultacji społecznych projektu „Rządowego programu współpracy z polską Diasporą 2015–2020”. Głównym punktem obrad Komisji była informacja MSZ na temat tego projektu. Uprzedzając krytykę senatorów, przedstawiciel MSZ zaczął swoje wystąpienie od uzasadnienia zaproponowanej zmiany – biorąc pod uwagę wielość kategorii odnoszących się do Polaków mieszkających za granicą, wspominał: „Uznaliśmy za właściwe określenie ich wszystkich jedną definicją [...]. Należało znaleźć wspólną nazwę i stąd ten pomysł, zresztą niezupełnie nowy. Chcę tu przypomnieć, że pierwsza deklaracja odrodzonego Senatu wobec Polonii zaadresowana była do Polonii żyjącej w diasporze”. Podkreślił także, że autorzy projektu nie są „przywiązani do jakiegoś konkretnego sformułowania – my jesteśmy przywiązani do potrzeby zdefiniowania rozmaitych warstw polskiego wychodźstwa tak, aby móc jak najlepiej dostosować formy współpracy, pomocy państwa do różnorodnych form obecności Polaków za granicą. [...] Chcę bardzo jasno powiedzieć, nie jesteśmy przywiązani do nazwy – jesteśmy przywiązani do potrzeby zdefiniowania tych osób”.

Cytowana już wcześniej senator Sagatowska ponownie zwróciła uwagę, że określenie „Polonia” ma głębokie emocjonalne

konotacje dla wielu Polaków mieszkających za granicą: „Od wieków, kiedy to Polacy byli zmuszani przez zaborców do opuszczenia ojczyzny [...], zawsze najdroższe są dla nich słowa «Polska», «Polonia», «Polacy». A my oto nagle proponujemy używanie słowa «diaspora» [...]. Słowa «Polonia» i «Polacy» wyrażają olbrzymi szacunek dla naszych rodaków – użycie słowa «diaspora» niweluje ten element. [...] Jakbyśmy nagle zaczęli używać zamiast nazwy «Telewizja Polonia» – «Telewizja Diaspora»... [...] Jeżeli będziemy chcieli wyrugować z obiegu europejskiego, światowego wyrazy «Polonia» i «Polacy», to sami się zmarginalizujemy. [...] Ja naprawdę nie wiem, skąd pomysł prawie że szatański, przepraszam za takie... Po co zmieniać coś, co jest od wieków w nas samych”. Z kolei senator Stanisław Gogacz (PiS) zwrócił uwagę na to, że takie sformułowanie nie pojawia się w oficjalnych dokumentach (ten argument powtarzał się także w pismach przedstawicieli organizacji polonijnych kierowanych do MSZ): „Czy ono jest w jakiejś ustawie? Czy ten termin funkcjonuje w obiegu legislacyjnym? Co upoważnia państwa do tego, żeby taką nazwę wprowadzać?”. Dodał również: „Ja podejrzewam – mam nadzieję, że niesłusznie – że państwo celowo proponujecie takie nazwy jak «diaspora», żeby dyskusja nad nimi zdominowała dyskusję nad ważnymi celami, które są tu do przedstawienia”. Nie traktując poważnie tej wypowiedzi, należy jednak zwrócić uwagę, że żaden inny zapis w projekcie programu nie wzbudził tak dużego odzewu wśród polityków, jak i liderów polonijnych. Można wprost stwierdzić, że inne komentarze czy postulaty odnoszące się do treści programu miały charakter na tyle marginalny, że innych zmian w ostatecznej wersji dokumentu – oprócz wspomnianej zmiany nazewnictwa – nie wprowadzono.

Przytoczony (w skróconej formie) przebieg debat w Sejmie oraz Senacie, jak i reakcja środowisk polonijnych wskazują jednoznacznie, że argumenty przeciw użyciu terminu „diaspora” nie miały charakteru merytorycznego, ale przede wszystkim emocjonalny. Części przedstawicieli środowisk polonijnych, a także

niektórym politykom słowo to kojarzy się jednoznacznie z grupą religijną żyjącą w rozproszeniu, w szczególności z diasporą żydowską. Ten wątek pojawia się w wypowiedziach senatorów podczas debaty, która odbyła się w Senacie w czerwcu 2014 roku. Na pewno duże znaczenie ma także powszechne przywiązanie do nazwy „Polonia”, funkcjonującej przez dziesięciolecia i mającej bezpośredni etymologiczny związek z Polską. Należy również podkreślić, że pomimo wysokiego poziomu emocji skala debaty nad zmianą zaproponowaną przez MSZ mierzona liczbą jej uczestników (liczbą uwag przesłanych do Ministerstwa oraz zaangażowanych w dyskusję posłów i senatorów) była niewielka.

Podsumowanie

Określenie zbiorcze „Polonia i Polacy za granicą” jest obecnie najczęściej stosowanym w oficjalnych dokumentach i dyskursie publicznym w odniesieniu do skupisk polskich poza granicami kraju. Obejmuje swoim znaczeniem zarówno społeczności o rodowodzie emigracyjnym, jak i mniejszości polskie na Wschodzie, podkreślając jednocześnie podział na te dwie grupy. Co więcej, jednoznaczne konotacje znaczeniowe pojęcia „Polonia” z Polską i Polakami zawężają jego granice znaczeniowe do określonej wspólnoty narodowej, wykluczając z niej przedstawicieli mniejszości, które licznie zamieszkiwały I, II i III Rzeczpospolitą i których przedstawiciele emigrowali podobnymi szlakami co etniczni Polacy.

Termin „diaspora” przyjął się powszechnie nie tylko w światowej debacie naukowej, ale także w języku codziennym. Niektórzy autorzy zwracają uwagę, że pojęcie to stało się wręcz uniwersalnym określeniem, używanym, a nawet nadużywanym, do opisu przypadków niezwiązanych z przyjętymi ramami koncepcyjnymi (Dufoix 2008; Bueböck 2010; Brubaker 2005). Podawane są przykłady stosowania pojęcia „diaspora” do opisu grup zawodowych (diaspora naukowców, inżynierów, piłkarzy) czy uciekinierów z terenów objętych klęskami naturalnymi (w mediach amerykańskich używano go na określenie osób, które uciekły przed huraganem Katrina). Jest to najlepszy dowód na to, że termin ten stracił jakiegokolwiek

konotacje religijne i obecnie powszechnie kojarzony jest przede wszystkim z grupą będącą w stanie rozproszenia w stosunku do miejsca pochodzenia.

Również w Polsce określenie „diaspora” jest coraz częściej używane. Przyjęło się w środowisku akademickim, szczególnie wśród badaczy młodszych pokoleń, o czym świadczy bez wątpienia rosnąca liczba publikacji, w których stosowane jest to pojęcie. Najbardziej oporni wobec używania słowa „diaspora” w stosunku do polskich skupisk za granicą są sami liderzy polonijni (choć wśród nich także słyhać różne opinie, które przekładają się na różnice pokoleniowe) oraz politycy reprezentujący prawą stronę sceny politycznej. Opierają oni swój sprzeciw przede wszystkim na argumentach emocjonalnych, związanych z rozumieniem pojęcia diaspor w wąskim, tradycyjnym znaczeniu, odnoszącym się do rozproszonych grup religijnych. Takie rozumienie tego terminu jednak już dawno przestało obowiązywać.

Biorąc pod uwagę upowszechnienie się pojęcia „diaspora” na świecie, zarówno w dyskursie naukowym, jak i publicznym, oraz zmianę jego znaczenia, a także zróżnicowanie polskich środowisk za granicą i postępujące w nich przemiany pokoleniowe, wydaje się, że popularność terminu „polska diaspora” będzie wzrastać i ostatecznie upowszechni się on również w urzędowej nomenklaturze, nie tylko – jak się to dzieje obecnie – w angielskich tłumaczeniach oficjalnych dokumentów.

PRZYPISY

¹ Autorka pragnie podziękować prof. dr. hab. Adamowi Właszkowi oraz Ambasadorowi dr. Leszkowi Henselowi za niezwykle cenne uwagi do pierwszej wersji tekstu i propozycje uzupełnień.

² Pojęcie „diaspora” pojawia się w tytule książki Edwarda Westona poświęconej Żydom w Anglii, opublikowanej w 1754 roku. Używa go także Ernest Renan w książce o historii Żydów, wydanej w 1890 roku (za: Dufoix 2008, 5–10).

³ W 1995 roku podczas XVIII International Congress of Historical Studies jeden z trzech wiodących tematów kongresu poświęcony został diasporze: „Peoples in Diaspora: Changing Sources, Forms, and Meanings”.

⁴ Stephane Dufoix (2008, 54–55) wyróżnia siedem potocznych sposobów użycia pojęcia „diaspora”, jako: 1) statystyczna populacja rozproszonych jednostek i ich potomków, np. chińska diaspora to 20 mln ludzi; 2) etniczno-kulturowa wspólnota zamieszkująca kilka państw, np. przedstawiciele hinduskiej diaspor; 3) etniczna grupa w danym państwie, a nawet mieście, np. chińska diaspora we Francji czy irańska diaspora w Los Angeles; 4) określona ścieżka migracyjna (migratory pattern), np. ekonomiczna czy polityczna diaspora; 5) określony stan, który jest jednocześnie historyczny i psychologiczny, jednostkowy i zbiorowy, np. być członkiem diaspor, żyć w diasporze; 6) geograficzna przestrzeń rozproszenia charakteryzująca się odległością od kraju pochodzenia, np. Ormianie w diasporze; 7) podgrupa w większej diasporze, np. sefardyjska diaspora dla Żydów czy kantońska diaspora dla Chińczyków.

⁵ Rogers Brubaker (2005) wskazał, że wśród wielu prób zdefiniowania diaspor trzy cechy ją charakteryzujące wymieniane są w literaturze jako wspólne i podstawowe (konstytutywne): rozproszenie (zarówno przymusowe, jak i dobrowolne), orientacja na ojczyznę (prawdziwą lub wyobrażoną) oraz utrzymanie granic wspólnoty (proces, w którym więzi tożsamościowe grupy są stale podtrzymywane, by zapobiec jej dezintegracji).

⁶ Na Węgrzech istnieje oficjalnie powołana Węgierska Rada Diaspor (Magyar Diaszpóra Tanács) oraz polityka wobec diaspor (Magyar diaszpóra polityka).

⁷ <http://wspolnotapolska.org.pl/biblioteka/wystawy/002.pdf> (dostęp 22.06.2018).

⁸ http://www.msz.gov.pl/pl/polityka_zagraniczna/polonia/definicje_pojecia/ (dostęp 15.01.2018).

⁹ Zarządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 5 kwietnia 1974 roku w sprawie ustalenia i ogłoszenia statutu stowarzyszenia wyższej użyteczności Towarzystwo Łączności z Polonią Zagraniczną „Polonia”.

¹⁰ <http://www.iaisp.uj.edu.pl/historia> (dostęp 17.01.2018).

¹¹ <http://www.kbnm.pan.pl> (dostęp 17.01.2018).

¹² <http://pau.krakow.pl/index.php/pl/struktura/wydzialy-i-komisje/komisje-miedzywydzialowe/komisja-do-badan-diaspory-polskiej> (dostęp 17.01.2018).

¹³ Program został przyjęty przez rząd Jarosława Kaczyńskiego, a funkcję Ministra Spraw Zagranicznych sprawowała wówczas Anna Fotyga.

¹⁴ Przykładem odciążenia się „emigracji niepełnościowej” od pojęcia „Polonia” jest cytat z wypowiedzi Ryszarda Zakrzewskiego, ministra spraw krajowych w emigracyjnym rządzie Edwarda Szczepanika, wygłoszonej podczas wspomnianej wcześniej konferencji „Kraj – Emigracja”

w Rzymie w 1990 roku. Minister wskazał na dwa nurty: emigracyjny i polonijny, które według niego łączą troska o dobro ojczyzny: „Żaden z nich nie jest ani lepszy, ani gorszy. Są po prostu inne, bo wyrosły z innych przyczyn i ich skład socjalny jest inny. Emigracja polityczna nie jest Polonią i nigdy nie może nią być. [...] [Emigracja polityczna] wywodzi się z bezpośredniego i osobistego zaangażowania się w życie kraju poprzez chociażby fizyczną w nim obecność – przed jego opuszczeniem. [...] Polonia wywodzi się z przekazu historycznego i tradycji narodowych. Polonia może również w mocnym stopniu związać się z losami kraju macierzystego, ale jest związkiem pośrednim, zabarwionym sentymentem rodzinnym i nostalgiją za krajem pochodzenia i jego historią. Jej lojalność jest dwustronna: pierwsza – do kraju urodzenia i zamieszkania, bo w nim urządziła całe swoje życie; druga – płynąca ze związku o charakterze historyczno-rodzinnym. Ta ostatnia może być nawet bardzo silna, ale nie na co dzień”

(http://wiadomosci.wspolnotapolska.org.pl/blog_impresz/16/Konferencja-Kraj-Emigracja-Rzym-1990; dostęp 16.01.2018).

¹⁵ Autorzy odnoszą się do pieśni Marsz Polonii, który uznawany jest za nieformalny hymn Polonii, śpiewany podczas uroczystości polonijnych w kraju i za granicą.

¹⁶ Pełny tekst dostępny jest także na stronie organizacji: <http://www.usopal.pl/publicystyka/4053-uwagi-rady-polonii-wiata-dot-rzadowego-programu-wspolpracy-z-polsk-diaspor-w-latach-2015-2020> (dostęp 21.01.2018).

¹⁷ Zachowano oryginalną pisownię.

¹⁸ http://www.msz.gov.pl/pl/polityka_zagraniczna/polonia/rzadowy_program_wspolpracy_z_polonia/ (dostęp 18.01.2018).

¹⁹ http://www.msz.gov.pl/pl/polityka_zagraniczna/polonia/atlas_polskiej_obecnosci_w_swiecie/ (dostęp 18.01.2018).

²⁰ http://www.msz.gov.pl/en/news/council_of_ministers_adopts_new_programme_of_cooperation_with_polish_diaspora (dostęp 13.01.2018).

²¹ Wszystkie cytaty z debat parlamentarnych pochodzą z protokołów posiedzeń dostępnych na stronach Sejmu i Senatu.

BIBLIOGRAFIA

Adamson, Fiona. 2012. „Constructing the Diaspora. Diaspora Identity Politics and Transnational Social Movements”. W *Politics from Afar. Transnational Diasporas and Networks*, pod redakcją Terrence’a Lyonsa, Petera Mandaville’a, 25–42. London: Hurst and Company.

Akenson, Donald H. 1993. *The Irish Diaspora: A Primer*. Belfast: Queen’s University of Belfast and Toronto.

Akenson, Donald H. 1995. „The Historiography of English-Speaking Canada and the Concept of Diaspora: A Sceptical Appreciation”. *Canadian Historical Review* 76 (3): 377–409.

Anthias, Floya. 1998. „Evaluating ‘Diaspora’: Beyond Ethnicity”. *Sociology* 32 (3): 557–80.

Babiński, Grzegorz. 2009. „Polacy poza Polską”. W *Współczesne migracje – dylematy Europy i Polski*, pod redakcją Macieja Duszczyka i Magdaleny Lesińskiej. Warszawa: Ośrodek Badań nad Migracjami Uniwersytetu Warszawskiego.

Babiński, Grzegorz, Henryk Chałupczak, red. 2006. *Diaspora polska w procesach globalizacji. Stan i perspektywy badań*. Kraków: Wydawnictwo GRELL.

Bauböck, Rainer. 2010. „Cold Constellations and Hot Identities: Political Theory Questions About Transnationalism and Diaspora”. W *Diaspora and Transnationalism: Concepts, Theories and Methods*, pod redakcją Thomasa Faista i Rainera Bauböcka. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Bromke, Adam. 1972. *Polska diaspora*. Toronto: Polish Alliance Press.

Brożek, Andrzej. 1977. *Polonia amerykańska 1854–1939*. Warszawa: Interpress.

Brubaker, Rogers. 2005. „The «diaspora» diaspora”. *Ethnic and Racial Studies*, 28 (1): 1–19.

Clifford, James. 1994. „Diasporas”. *Cultural Anthropology* 9 (3).

Cohen, Robin. 1997. *Global Diasporas: An Introduction*. London: Routledge.

Dopierala, Kazimierz., red. 2003–2005. *Encyklopedia polskiej emigracji i Polonii*. Toruń: Oficyna Wydawnicza Kucharski.

Dufoix, Stéphane. 2008. *Diasporas*. Berkeley: University of California Press.

Erdmans, Mary. 2006. „New Chicago Polonia: Urban and Suburban”. W *The New Chicago: A Social and Cultural Analysis*, pod redakcją Johna Kovala, Larry’ego Benneta, Michaela Benneta, Fassila Demissie, Roberty Garner, Kiljoonga Kima. Philadelphia: Temple University Press.

Garapich, Michał. 2009. „Migracje, społeczeństwo obywatelskie i władza. Uwarunkowania stowarzyszeniowości etnicznej i rozwoju społeczeństwa obywatelskiego wśród polskich emigrantów w Wielkiej Brytanii”. W *Współczesne migracje: dylematy Europy i Polski*, pod redakcją Macieja Duszczyka i Magdaleny Lesińskiej. Warszawa: Ośrodek Badań nad Migracjami Uniwersytetu Warszawskiego.

Gilroy, Paul. 1993. *The Black Atlantic: Modernity and Double Consciousness*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Hall, Stuart. 1990. „Cultural Identity and Diaspora”. W *Identity: Community, Culture, Difference*, pod redakcją Jonathana Rutherforda. London: Lawrence and Wishart.

Harris, Joseph E., red. 1982. *Global Dimensions of the African Diaspora*. Washington DC: Howard University Press.

Hauszyld, Marek. 2014. „Diaspora polska czy Polonia?”. Data dostępu: 23 stycznia 2018. <http://www.semperpolonia.pl/z-zycia-fundacji/article/diaspora-polska-czy-polonia-1/>.

Jaroszyńska-Kirchmann, Anna D. 2004. *The Exile Mission: The Polish Political Diaspora and Polish Americans, 1939–1956*. Athens: Ohio University Press.

Knopek, Jacek. 2017. „Społeczności polskie czy polonijne w Europie i na świecie? Wokół dyskursu nad współczesnym rozumieniem terminu »Polonia«”. *The Polish Migration Review* 2 (2): 45–54.

Kołodziej, Edward. 1991. *Dzieje Polonii w zarysie 1918–1939*. Warszawa: Książka i Wiedza.

Kubiak, H., A. Pilch, red. 1976. *Stan i potrzeby badań nad zbiorowościami polonijnymi*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Kubiak, Hieronim, Eugeniusz Kusielewicz, Tadeusz Gromada. 1988. *Polonia amerykańska. Przeszłość i teraźniejszość*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Miodunka, Włodzimierz T. 1998. *Stan badań nad Polonią i Polakami na świecie*. Kancelaria Sejmu, Biuro Studiów i Ekspertyz, raport nr 154.

Posern-Zieliński, Andrzej. 2011. „Koncepcja diaspor i problemy jej aplikacji do badań środowisk «polonijnych»”. W *Polacy poza granicami kraju u progu XX wieku. Różne oblicza polskiej tożsamości*, pod redakcją M. Michalskiej.

Wrocław: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Uniwersytet Wrocławski.

Safran, William. 1991. „Diasporas in Modern Societies: Myths of Homeland and Return”. *Diaspora* 1 (1): 83–99.

Senat. 2012. „Involvement of the Senate of the Third Republic of Poland in the Lives of Poles Abroad”. Data dostępu: 22 stycznia 2018. <http://www.senat.gov.pl/en/about-the-senate/>.

Sheffer, Gabriel. 1986. „A New Field of Study: Modern Diasporas in International Politics”. W *Modern Diasporas in International Politics*, pod redakcją Gabriela Sheffera. London: Croom Helm.

Sökefeld, Martin. 2006. „Mobilizing in Transnational Space: A Social Movement Approach to the Formation of Diaspora”. *Global Networks* 6 (3): 265–284.

Tölölyan, Khachig. 1996. „Rethinking Diaspora(s): Stateless Power in the Transnational

Moment”. *Diaspora: A Journal of Transnational Studies* 5 (1): 3–36.

Tölölyan, Khachig. 2007. „The Contemporary Discourse of Diaspora Studies”. *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* 27 (3): 647–55.

Walaszek, Adam. 1997. „Migracje, Polonia, diaspora i metoda porównawcza”. W *Res Historica: W kręgu zagadnień etnicznych*, Vol. 1, pod redakcją Tadeusza Radzika. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.

Walaszek, Adam, red. 2001a. *Polska diaspora*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.

Walaszek, Adam. 2001b. „Polska diaspora”. W *Diaspory. Migracje i Społeczeństwo*, Vol. 6, pod redakcją Jana .E. Zamoyskiego. Warszawa: Wydawnictwo Neriton.

Walaszek, Adam. 2016. „Diaspora polska w USA”. *Teraz Polska*, nr 1. <http://magazyn terazpolska.pl/pl/a/diaspora-polska-w-usa>.

Weiner, Myron. 1986. „Labour Migrations as Incipient Diasporas”. W *Modern Diasporas in International Politics*, pod redakcją Gabriela Sheffera. London: Croom Helm.

Żęgota, Krzysztof. 2014. *Diaspora polska w Obwodzie Kaliningradzkim Federacji Rosyjskiej*. Toruń: Wydawnictwo Mado.

Żukowski, Arkadiusz. 2008. *Diaspora polska w Republice Południowej Afryki w warunkach współczesnej unifikacji i dywersyfikacji świata*. Olsztyn: Uniwersytet Warmińsko-Mazurski.

ŹRÓDŁA INTERNETOWE

Instytut Amerykanistyki i Studiów Polonijnych Uniwersytetu Jagiellońskiego. Dostęp 18 stycznia 2018. www.iaisp.uj.edu.pl

Komitet Badań nad Migracjami PAN. Dostęp 18 stycznia 2018. www.kbnm.pan.pl

Ministerstwo, Spraw Zagranicznych. Dostęp 18 stycznia 2018. www.msz.gov.pl

Polska Akademia Umiejętności. „Komisja PAU do Badań Diaspory Polskiej”. Dostęp 18 stycznia 2018. <http://pau.krakow.pl/index.php/pl/struktura/wydzialy-i-komisje/komisje-miedzywydzialowe/komisja-do-badan-diaspory-polskiej>

Iuliia Pachos

PhD in History
Vasyl' Stus Donetsk National University
pachosiu@ukr.net

Ukrainian-Polish Vector of Migration Processes

THE ARTICLE

Abstract

Nowadays, migration processes form under the influence of the state policy and become indicators of efficiency of state institutions. This paper is the authors' attempt to prove that migration of Ukrainian population to Poland is the result of implementation of state policy. The authors reveal the main trends in the migration of Ukrainians to Poland on the basis of empirical data from the State Statistics Committee of Ukraine, sociological surveys and historical memory of Ukrainians and Poles. Apart from the difficult socio-economic situation in the country, migration of Ukrainians to Poland is facilitated by a systematic policy of the countries of Europe and Russia in the field of education, public policy and redistribution of natural and human resources.

Keywords:

Ukraine, Poland, migration of Ukrainians, state policy, migration policy

Nowadays, the world order is on the verge of new challenges again. The world picture has a changeable design, where states and cities that have been taking world leadership over the last decade are replaced by new leaders and give a start to new trends of development. The aspiration of the world for bipolarity makes political territories of the European continent, the European Union member states and the countries that have chosen the European way of development. World trends indicate a further increase in the mobility of population in the world, especially the migration of skilled labour. State policy, as a set of decisions and actions, can determine the character and intensity of migration processes.

When Ukraine gained independence and its citizens got the right to freedom of movement, the directions and types of migration changed radically. The signing of the EU-Ukraine Association Agreement

and obtaining the visa-free regime in 2017 became a catalyst for a plethora of reforms, including the field of migration policy. However, the annexation of Crimea and the war in the East of Ukraine caused substantial forced movement of the population, economic crisis and changes in migration flows abroad. In particular, under modern conditions, migration processes not only affect the economy, society, development of the state as a whole, but also become the result of the state policy in various fields of public life and an indicator of the effectiveness of state institutions.

The main aim of the article is to prove the statement that the migration of Ukrainian population to Poland is the result of the implementation of the state policy of the above-mentioned countries. Migration is considered to be a displacement of population, which is accompanied by a change of the place of residence and/or place of employment outside homeland.

The analysis of the dynamics of Ukrainian migration during the period of independence demonstrates the following results. During the first years of Ukraine's independence, a sharp increase in migration was

Table 1

Migration flows to Ukraine and from Ukraine in 2002–2016

Years	Number of people coming into Ukraine	Number of people leaving Ukraine	Migration balance
2002	42,473	76,264	-33,791
2003	39,489	63,699	-24,210
2004	38,567	46,182	-7,615
2005	39,580	34,997	4,583
2006	44,227	29,982	14,245
2007	46,507	29,669	16,838
2008	37,323	22,402	14,921
2009	32,917	19,470	13,447
2010	30,810	14,677	16,133
2011	31,684	14,588	17,096
2012	76,361	14,517	61,844
2013	54,100	22,187	31,913
2014	42,698	21,599	21,099
2015	30,659	21,409	9,250
2016	14,311	6,465	7,846
Total	601,706	438,107	–

Source: Population and migration, State Statistics Service of Ukraine²

observed – +288.1 thousand people (+5.5 percent), and during the next two years, there was a sharp decline to –140 thousand people or –2.8% in 1994¹. At the beginning of the 21st century, the negative balance started to decrease, while in 2005, a positive balance of migration (+4.6 thousand people) was observed, with the tendency maintained for the next 11 years (Table 1).

However, the data of the State Statistics Service of Ukraine do not reflect the actual situation related to the foreign migration of Ukrainians. After all, the State Statistics Service uses only the data on changes in the registered place of residence. It does

not take into account external labour, education, social migration, or movements related to the annexation of Crimea and the war in the East of Ukraine.

For more than 20 years of independence, a system of registration of emigration from Ukraine has not been established. Temporary and seasonal migrant workers are not included in the official statistics, nor are those who have left the country due to studying or internships abroad, illegal and semi-legal migration (Table 2).

During the last six years, 13 countries were visited by more than 100,000 Ukrainians every year. Five of them, namely

Table 2

Data on the migration of Ukrainian citizens to the most visited countries of the world (Countries which were visited by more than 100,000 Ukrainian citizens in 2010 – 2016)

Country	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	Total
Poland	4,038,219	5,133,253	5,787,078	7,018,179	7,672,751	9,519,193	10,133,129	49,309,802
Russia	5,450,385	5,729,649	6,104,406	6,222,081	4,713,731	4,161,055	4,106,363	36,487,670
Hungary	1,798,628	1,732,483	1,762,567	1,900,597	2,152,588	2,442,186	2,896,926	14,685,975
Moldova	1,902,351	2,237,003	2,180,027	2,401,214	2,425,884	1,731,628	1,692,458	14,570,565
Belarus	1,193,177	1,632,976	1,722,523	1,776,374	1,608,651	1,390,854	1,191,929	10,516,484
Romania	515,585	567,557	559,134	802,377	530,347	4,161,055	916,667	8,052,722
Turkey	511,852	656,476	597,711	605,075	476,011	538,878	949,919	4,335,922
Slovakia	392,584	430,141	510,278	571,274	656,146	755,291	886,126	4,201,840
Egypt	344,327	309,645	299,837	338,308	402,577	352,870	420,335	2,467,899
Germany	397,662	373,004	382,619	377,777	310,176	295,483	299,063	2,435,784
Italy	123,106	140,548	155,269	193,605	174,843	116,242	125,992	1,029,605
UAE	69,912	114,358	151,526	211,013	162,124	137,905	158,357	1,005,195
Israel	73,965	138,737	143,358	126,803	119,197	130,416	147,213	879,689

Source: Own study (based on data from Migration profiles, 2010 – 2016)³

Poland, Russia, Hungary, Moldova and Belarus, were in high demand among Ukrainian citizens. By 2013, the largest flow of Ukrainians was directed to the Russian Federation. However, since 2013 the number of Ukrainians moving to Poland has gradually increased. During the period of 2014 – 2016, Ukrainians moved to Poland twice as frequently as to Russia. It is obvious that such indicators were influenced by the annexation of Crimea and the Russian-Ukrainian war. In addition, countries most frequently visited by Ukrainians are ones that implement a state policy of attraction and encouragement of migrants, especially in terms of labour, in order to solve their internal problems related to the restoration of human and labour resources.

Migration flows from Ukraine are triggered by various reasons that determine the types of such flows. The following groups of external migrations can be distinguished: economic and labour reasons – search for well-paid jobs, more favourable conditions for business, improving the financial situation, etc.; social reasons – marriage, family reunion, aspiration for self-realization, improvement of the standard of living (for instance, better medical care); cultural reasons – returning to ancestors' homeland; political reasons – political persecution; military reasons – displacement due to armed conflicts, educational reasons – studies at higher education institutions, long term internships; environmental reasons – movement due to environment pollution.

The latest sociological survey on migration of Ukrainians was conducted by the Rating group (Rating Group Ukraine). It demonstrates that one third of Ukrainians have a desire to leave the country permanently. Ukrainians reported the following reasons motivating them to emigrate: better standards of living – 64 percent, desire to provide children with a better future – 34 percent, lack of decent work in Ukraine – 23 percent, desire to get a better education – 12 percent. Less than 10 percent of Ukrainians pointed out a lack of security in Ukraine, opportunity to receive better medical care, better business conditions, desire for self-fulfillment, or

family reasons. No more than 1 percent of the respondents want to leave the country due to an axiological conflict and political persecution.⁴ The majority of reasons for migration from Ukraine are economic and social. These reasons lead to a significant increase in labour and educational migration, in particular to Poland. The provision of worthy economic, social, educational, cultural and other conditions is the area of activity and responsibility of state institutions.

Three countries, namely Poland, Russia and Hungary, are neighbours of Ukraine and share similar characteristics, which creates favourable conditions for increasing migration flows to these countries. These factors include the similarity of language, numerous national minorities that live in the territory of Ukraine, common history and historical memory, close family ties, common roots.

However, under the current conditions, state policy plays the most important role in the growth of Ukrainian migration to these countries. In particular, it is about a purposeful set of activities, decisions and actions of government institutions that encourage Ukrainians to move, especially to join their compatriots abroad, in order to replenish their own human capital and labour resources.

Russia has been occupying the first place in relation to the number of Ukrainian migrants for the last 20 years. Moreover, it has formalized the support of its compatriots abroad since the 1990s. In 2012, a non-profit organization, “Fund for the Support and Protection of the Rights of Compatriots Living Abroad” was created by a presidential decree. Its founders are the Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation and the Federal Agency for the Commonwealth of Independent States Affairs. The main aim of the above-mentioned NGO is to provide legal and other required assistance in case of violation of compatriots' rights, freedoms and legitimate interests in accordance with generally recognized principles and provisions of international law in the field of human rights protection.⁵ Russians abroad, as well as Russian-speaking population in

other countries have always been perceived by the Russian Federation as a tool for the promotion of national interests and influence on internal political discourse and economic situation of the countries where they reside. Unfortunately, the result of such state policy is not only an increase in the number of migrants, but also the annexation of Crimea and the war in Donbas.

Russia is gradually losing its attractiveness for Ukrainian migrants due to military aggression. At the same time, Ukrainians are changing their focus to the EU countries, in particular Poland and Hungary, which also implement a balanced policy related to immigrants from Ukraine. For instance, the Constitution of **Hungary** provides for the state's obligation to take care of compatriots abroad. Moreover, a strong legislative base was created there (up to 200 legal acts). Since 2010, the Ministry of Foreign Affairs and Trade of Hungary, which controls issues related to compatriots abroad, has been operating.⁶ In addition, Hungary gradually and purposefully provides privileges (educational, economic, social) for foreign Hungarians. Since 2011, a simplified procedure of obtaining Hungarian citizenship by them has been in force. The Ukrainians from Zakarpattia massively began to receive Hungarian passports without prejudice to Ukrainian citizenship. By 2015, 94 thousand residents of Zakarpattia Oblast had received Hungarian passports.⁷ In March 2017, the President of Hungary, V. Orban, proposed to the President of Ukraine, P. Poroshenko, to recognize dual citizenship in Zakarpattia officially.⁸ Such actions of the neighbouring states constitute a serious threat not only of a loss of human capital, but also of a loss of territories and national security of Ukraine.

Poland has been facing the problem of the outflow of its citizens to other countries of the European Union, and has been experiencing an acute shortage of labour for the last 15 years. Despite the recent spread of anti-immigrant moods in Poland, many Poles understand the vital role of Ukrainian immigrants for the economy of their country.⁹ In fact, Ukrainian migrants

actually perform the jobs of those Poles who emigrated to other EU countries searching for work and better standards of living. Ukraine and Poland are linked by territorial proximity, common history and historical memory, linguistic and cultural affinity, family ties, as well as good neighbour relations until recently and mutual support in international arena. After the collapse of the Soviet Union, migration between the countries increased. Regionalization of migration processes has become its peculiarity – most of the migrants are inhabitants of the Western regions of Ukraine due to the closeness to the border, knowledge of the Polish language, and historical memory.

The main reasons for choosing Poland as a place of residence or place of employment for Ukrainian migrants are social, cultural, educational and economic/labour-related. Accordingly, corresponding types of migration to Poland prevail. It is obvious that the most common migration pattern is economic and labour-related one. The reasons for migration center around the national state policy of Ukraine and Poland.

According to the data of the European Commission, the population of Poland will have decreased by 5 million by 2060. At the same time, the population is rapidly aging. Thus, every third Pole will be over 65 years old by that time.¹⁰ In other words, Poland implements a balanced policy of attracting migrants from other countries, including Ukraine, due to negative demographic and internal migration trends. The authors have determined the following reasons for migration and policy of Poland in area of socio-political life.

1. **Social reasons** (family ties, family reunion). For instance, there is a special procedure for foreigners in Polish legislation that provides family members of foreign citizens, who legally reside in a European Union member state, with the right to move and reside in the corresponding country in order to preserve family unity, in other words, the family reunification policy.¹¹

2. **Cultural reasons** (returning to ancestors' country, religious reasons). In 2000, the Sejm of the Republic of Poland adopted the law on repatriation, which

determined the procedure for the return of Poles to their homeland. In 2017, the law was amended in order to simplify the procedure and conditions for the return of Poles. A "repatriate" was defined as a person who arrived in Poland on the basis of a Polish national visa and intended to stay in this country permanently. In addition, a special state institution that deals with repatriates as well as centers for linguistic adaptation, providing financial assistance, housing and tax benefits, were established.¹² 260 repatriates from Kazakhstan, Russia, Uzbekistan and Ukraine returned to Poland in 2017.¹³ Due to the changes in the repatriation law, it is anticipated that the number of the returning Poles will increase.

3. **Educational reasons** (studying at higher education institutions, long term internships). According to the data of the CEDOS Think Tank, the dynamics of the number of Ukrainians studying abroad in 2009–2015 amounted to 129 percent. Moreover, two thirds of this increase was constituted by native Ukrainians studying in Poland.¹⁴ In 2008–2009, there were about 2,831 Ukrainians studying at Polish universities, while in 2015–2016, about 30,589 Ukrainians were studying in Poland. This figure constitutes 53 percent of all foreign students in Poland.¹⁵ Polish universities are chosen because of linguistic affinity, large Ukrainian diaspora in Poland and the "country effect" itself. It means that the country has high educational expenditures and high potential income of the students.

In the late 1990s and the early 2000s, Polish universities launched impressive promotional and recruiting campaigns. In addition, the Polish government implemented scholarship programmes for Ukrainians in the 1990s. Nowadays, the number of such programmes is still increasing.

On the other hand, a large-scale reform of education in Ukraine was started several years ago. Earlier funding of education was based on left-over principle. The majority of funds was allocated to salaries rather than to innovative development. In fact, there is no integral concept and development strategy for education and system for the assessment of the quality

of education in Ukraine yet.

Despite all the attempts at reforming the education, there is a trend for delaying the granting of full autonomy to higher education institutions, decelerating reforms, creating obstacles to the adoption of new legislation, etc.

4. **Economic and labour reasons** (search for well-paid jobs, more favourable conditions for doing business, improving financial situation, etc.). Ukrainians choose Poland as a place of employment, or move there in order to carry out shuttle trading. The trend of the 1990s, shuttle trading with Poland, has gradually lost its initial profitability due to the introduction of customs control and restrictions on import and export of goods and price equalization. However, it is still one of the most profitable activities for small businesses along the border of both states. On January 1, 2018, the amendments to the Tax Code related to the restrictions on duty-free import of goods came into force in Ukraine. The amendments were introduced to fight smuggling. It has caused serious resistance from frontier residents, especially those engaged in shuttle trading.¹⁶ The above-mentioned type of migration will most likely keep decreasing.

The largest group of migrants consists of migrant workers who can be divided into subgroups: 1) migrant workers who have returned to Ukraine, 2) short-term migrant workers, 3) emigrant workers.¹⁷ In the period from 2015 to 2017, 38.9 percent of the total number of migrant workers chose Poland as their place of employment, 26.3 percent chose the Russian Federation, and 11.3 percent – Italy.

The National Bank of Poland conducted a large-scale survey on Ukrainian migrants to Poland in 2015. The hypothesis that the increase in the wave of migrants from Ukraine occurred due to a sharp deterioration of political and economic situation in Ukraine was confirmed. Therefore, Ukrainians who had never left Ukraine before, including people from the occupied territories of Ukraine, started to migrate to Poland. Forty one point three percent of respondents came to Poland for the first time in order to find a job in 2014–2015.¹⁸

Due to the unbalanced Ukrainian state policy in 2015–2016, a sharp increase in the number of migrant Ukrainian workers in Poland was observed. First of all, it was caused by the annexation of Crimea and the war in the East of Ukraine. Such course of events resulted in the complication of the socio-economic situation and an economic crisis in the country. In addition, those who were forced to leave their homes in Crimea, Donetsk and Luhansk regions, namely internally displaced persons (IDPs), also started to look for ways to improve their standards of living due to the unclear legal status of IDPs, lack of state support, unlawful restrictions and deprivation of individual rights and freedoms (verification of the status of IDPs, deprivation of the right to vote during local elections, etc.).

O.A. Malinovskaya, a Ukrainian researcher, states that the migration of Ukrainians aimed at finding employment in neighbouring states can be divided into two unequal groups.¹⁹ The first one is a relatively small group of people who get employed for a long period of time, including professionals, teachers, doctors and skilled workers. In addition, Poland promotes and encourages employment of such people. After all, these are categories of people who are not required to obtain a work permit.

The second category is Ukrainian labourers who work seasonally and temporarily in Poland. There was a simplified procedure of obtaining work permit until 2018. For instance, about 763 thousand work permits were granted to the Ukrainians in 2015.²⁰ This figure exceeded 104.5 percent in 2013, while it had hardly exceeded the level of 200 thousand in the previous years. Since January 1, 2018, the procedure of obtaining work permits for seasonal and temporary workers has been changed to reduce the percentage of illegal employment. Moreover, fees for the submission of an application for the issuance of such permits have been introduced.

However, the provision on the legal work of foreigners in Poland for a period of a minimum of 5 years under a valid visa and/or a residence permit for a specific period of time is still in force. It provides the

foreigner with the right to apply for the issuance of a residence permit at the place of residence. At the same time, in December 2017, the President of Poland signed a law which provides the foreigners from outside of the EU with the right to obtain a certificate for temporary residence in Poland under the condition of transferring a company from another state to Poland.²¹ Such step is aimed at creating new jobs.

Apart from the above-mentioned measures of the state policy of Poland, it should be emphasized that the entry into force of the Act on the Pole's Card of 2008 was the most important strategic step in the Polish policy of attracting migrants. The Pole's Card was introduced in order to compensate for the moral and material losses of former Polish citizens and their descendants who were forcefully moved outside the borders of their homeland due to the change of borders. The law facilitates the provision of the Pole's Card to citizens of the IS and Baltic States. This document provides an opportunity to obtain a long-term, multiple-entry national visa free of charge, as well as D type Schengen Visa after the accession of Poland to the Schengen zone that allows to move freely in Europe.

In fact, the Pole's Card is an effective tool for restoring human and labour resources of Poland. It has several advantages (the possibility of staying in Poland without a work permit; legal employment without a work permit; doing business under the same conditions as Polish citizens; free medical care; free higher education; 37 percent discount on travel by train, etc.) which make it desirable for Ukrainians.

At the end of 2017, the Act on the Pole's Card was amended. A certain simplification was introduced, with the person wanting to obtain the Pole's Card no longer required to prove the fact of their ancestors' Polish citizenship. It is now sufficient to prove that the person or their ancestors are of Polish origin, or evidence three years of activity in organizations of the Polish national minority.²² In 2008, the Pole's Card was received by 3,000 Ukrainians. By the end of 2015, this number had increased to 70 thousand of Ukrainian citizens.²³ A further increase in the number of applications for the Pole's

Card after the simplification of the procedure should be expected.

Recently, Poland has simplified the procedure for obtaining its citizenship by foreigners. Since August 2012, Polish citizenship can be acquired by a foreigner who has been living in Poland for 3 years (earlier – 5 years), speaks Polish, has a stable income and accommodation. In 2016, the provisions allowing the Pole's Card holders to acquire the citizenship after a year of permanent residence in Poland came into force. In fact, Poland has legalized dual citizenship. There is no legal act that requires the renouncement of the first citizenship in order to obtain the Polish one. Nowadays, the Polish state policy is aimed at attracting human resources from abroad, especially due to migration crisis in the EU and reluctance to host refugees from Muslim countries. Migrants from Ukraine have become the instrument of manipulation for Polish politicians in disputes with the EU concerning the distribution of Middle Eastern migrants. Due to the large number of migrants from Ukraine, including those who left the territory due to military actions in the East of Ukraine, Poland claims to have grounds for refusing the acceptance of other foreigners.

At the same time, unsystematic and irresponsible actions of the Ukrainian government encourage the Ukrainians to migrate abroad, in particular to Poland.

1. Ukraine does not keep records of migrants travelling abroad to work and study. Consequently, there is no assessment of the extent of migration.

2. The situation in the Eastern part of Ukraine remains complicated. The unclear status of IDPs and restriction of their rights establish conditions for searching for better standards of living and opportunities to earn money abroad.

3. Corruption is an extremely acute problem. According to the Transparency International and the Corruption Perceptions Index, Ukraine has not overcome the limit of corruption after 2014. It remains among the totally corrupt states, and is in the 131st place out of 176 places in 2016.²⁴

4. Despite the reforms, the socio-economic situation is extremely complicated

and the labour market is suffering from a lack of workers (from top managers to workers of labour majors). The decline of the national currency, and, most importantly, lack of a strategy for human capital development add complexity to the situation on the labour market, and facilitate migration of Ukrainians together with their families abroad.

It is possible to illustrate the negative performance of Ukrainian state institutions via the Human Development Index (HDI), which covers three important and interrelated components of human development, i.e. material well-being, education of population and health. According to the HDI, Ukraine belongs to the group of countries with a high level of human development. It occupies the 84th position among 188 countries. However, Poland occupies the 36th position, and the Russian Federation – the 49th.²⁵ The negative dynamics in the rating in the recent years can be explained by an economic component, i.e. the gross national income per capita in Ukraine has fallen.

5. A lack of systemic reform in education, in particular innovation development, has led to a number of factors that stimulate the outflow of university students and professors abroad: a low level of funding of higher education institutions as a consequence of corruption, decrease of the status of teachers and lecturers, decrease in the quality of education, growth of the number of universities. Such a course of events leads to a "brain drain" and outflow of human capital – the potential skilled workforce. The majority of students leave the country to study abroad, while teachers and scholars use foreign educational opportunities for further employment.

During the last two years, the Ukrainian-Polish political discourse has been filled with the issue of historical memory. Disputes related to this topic are being held on the highest state level.²⁶ At the same time, the so-called "politics of memory" (*polityka historyczna*) is becoming offensive and threatens the national interests of Ukraine. Despite the complicated historical past, Ukraine and Poland looked for ways to reconcile, and attempted to model their

bilateral relations according to the classical formula “Let’s forgive and apologize” until 2015. When the Right and Justice (Prawo i Sprawiedliwość) party came into power, initiating the development of the Strategy of Historical Memory in 2015, it became harder to find ways of reconciliation.

However, there is no particular influence of the above-mentioned dispute concerning the historical past on the migration of Ukrainians to Poland. Despite the attempts of certain Polish politicians to increase their political capital through xenophobic and anti-Ukrainian sentiments, Poles demonstrate a positive attitude towards Ukrainians. A survey by the CBOS centre showed that the majority of Poles had a positive attitude (36 percent) towards Ukrainians in 2017, compared with a neutral attitude expressed by 26 percent of Polish respondents and a negative attitude expressed by 32 percent.²⁷ Compared with the results from 2016, the indicators had improved. In 2017 a positive attitude was reported by 2% more and negative by 2% less Poles.²⁸

Some Poles still fall for the provocations of pro-government media, politicians and Russian propaganda through cross-organization and Internet regarding migrants from the Middle East and North Africa, as well as from Eastern Europe, in particular Ukraine. In addition, there have been cases of labour migrants being discriminated by Polish employers. For instance, there was a resonant case when a Polish employer forced Ukrainian workers to wear blue-yellow uniforms in order to set them apart from other workers.²⁹ Fortunately, cases of xenophobia and discrimination against Ukrainians are rare. However, they do occur sometimes, and are resolved by human rights organizations.

CONCLUSIONS

1. An analysis of the state policy of transition systems is possible by using different methodologies, but the key indicators of its effectiveness include:

- the degree of trust (legitimacy) in the authorities as an indicator of the understanding between the State and society;

- the state of social and economic development (GDP and GDP, average life expectancy, availability and quality of services (education, medical care, social security, possibility of self-realization for young people, safety, labour market, positive demographic dynamics);

- information, environmental and legal safety;

- public initiatives, community involvement in the political decision-making process, development of the civil sector, realization of civil liberties.

2. Migration processes (both internal and external) are the result of state policies. On the one hand, a negative migration balance is an indicator of weakness, and inconsistency of the state policy of the “donor country”. On the other hand, it is the result of an effective state migration policy of the “recipient country”.

3. The political crisis in Ukraine, especially in the context of the war in the East, has intensified the migration flows of Ukrainians, both within the country and abroad. The recipient states are the border countries, including Poland, Russia, Hungary, Moldova, Romania, Belarus and they remain the main ones.

4. Over the past 10–12 years, according to official and unofficial data, the migration of Ukrainians to Poland has increased by more than twice. It is promoted by a clear policy and balanced strategy of Polish state institutions towards the restoration of the human capital, replenishment of labour resources, rejuvenation of the nation, survival and further strengthening of the Polish economy at the expense of gradually assimilated migrants.

5. In contrast to the Polish state policy, Ukrainian authorities demonstrate inactivity in terms of settlement of migration flows, registration of migrants abroad and development of migration policy. Despite the reform, the current economic, political and social situation leads more people to migrate. In particular, it is about labour migration, which leads to an increase in the number of illegal immigrants or emigrants with dual citizenship.

6. According to world trends, the largest and most important asset of the state is

its human capital. A lack of relevant understanding among political elites and absence of national strategy for human capital development result in the constant aggravation of brain drain and outflow of human capital from Ukraine.

7. The preservation of the human capital and providing sufficient opportunities for its development, and conversion into real national value is a challenge for state institutions both in Ukraine and Poland. World migration trends show an outflow of human capital to global cities and areas convenient for living. A decrease of the national population and the exhaustion of the intellectual capital of nation-states is a current trend in all countries of Eastern Europe.

PRZYPISY

¹ Olexiy Poznyak, “Foreign Migration of Ukrainian Citizens During the Years of Independence,” *Agora*, no. 17, <https://kennankyiv.org/wp-content/uploads/2016/12/Pozniak.pdf>.

² “Population and Migration,” State Statistics Service of Ukraine, accessed January 30, 2018, <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

³ Compiled by the authors based on the statistics of the State Migration Service of Ukraine. “Migration Profile of Ukraine for 2016,” accessed January 30, 2018, https://dmsu.gov.ua/assets/files/mig_profil/mig_prifil_2016.pdf. “Migration Profile of Ukraine. 2010–2013,” accessed January 30, 2018, https://dmsu.gov.ua/images/files/UKR_Migration_Profile_2015_1.pdf.

“Migration Profile of Ukraine. 2010–2014,” accessed January 30, 2018, https://dmsu.gov.ua/images/files/pr2014_1.pdf.

“Migration Profile of Ukraine. 2011–2015,” accessed January 30, 2018, <https://dmsu.gov.ua/images/files/MP2015.pdf>.

⁴ “Dynamics of migration attitudes of Ukrainians,” Rating Group Ukraine, accessed January 30, 2018, http://ratinggroup.ua/research/ukraine/dinamika_migracionnyh_nastroeniy_ukraincv.html.

⁵ “About the Fund,” Federal Agency for the Commonwealth of Independent States Affairs, accessed January 30, 2018, <http://pravfond.ru/?module=pages&action=view&id=6>.

⁶ Olga Malinovskaya, “The Policy of Neighbouring Countries with Regard to Compatriots as a Tool for Replenishment of Human Resources:

Challenges and Lessons for Ukraine,” *Strategic Priorities*, no. 3, <http://sp.niss.gov.ua/content/articles/files/20-1437137553.pdf>.

⁷ “Almost 100 Thousand Inhabitants of Zakarpattia Changed the Passport to Hungarian,” *The Mirror of the Week*, February 27, 2015, https://dt.ua/UKRAINE/mayzhe-100-tisyach-zhitteliv-zakarpattya-zminili-pasport-na-ugorsku-165496_.html.

⁸ “Orban Offers Ukraine to Legalize Dual Citizenship for Hungarians of Zakarpattia,” *European Truth*, March 30, 2017, <http://www.eurointegration.com.ua/news/2017/03/30/7063844/>.

⁹ Bartosz Bartczak, “Ukraińcy nas ratują,” *Gość Gliwicki*, January 4, 2018, <https://gosc.pl/doc/4409674.Ukraińcy-nas-ratują>.

¹⁰ “Komisja Europejska alarmuje: Polska wymiera. Do 2060 roku będzie nas mniej o 5 mln,” *Wprost*, May 13, 2015, <https://www.wprost.pl/506303/Komisja-Europejska-alarmuje-Polska-wymiera-Do-2060-roku-bedzie-nas-mniej-o-5-mln>.

¹¹ “Reunification of the Families of Foreigners in Poland – Legislation and Practice,” http://programy.hfhr.pl/uchodzczy/files/2016/08/UKR_laczenie-rodzin.final_.pdf.

¹² “Ustawa z dnia 7 kwietnia 2017 r. o zmianie ustawy o repatriacji oraz niektórych innych ustaw,” *Internetowy System Aktów Prawnych*, accessed January 30, 2018, <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=W-DU20170000858>.

¹³ “260 Repatriates Arrived in Poland this Year,” *Polradio*, accessed December 26, 2017, <http://www.polradio.pl/5/38/Artykul/341495>.

¹⁴ Oleksandra Slobodian and Yegor Stadny, “Ukrainian Students Abroad: How and Why?,” *CEDOS*, December 13, 2016, <https://cedos.org.ua/uk/osvita/ukrainski-studenty-za-kor-donom-skilky-ta-chomu>.

¹⁵ “W Polsce studiuje 57 119 studentów zagranicznych ze 157 krajów,” *Perspektywy*, accessed January 30, 2018, http://www.perspektywy.pl/portal/index.php?option=com_content&view=article&id=2899:w-polsce-studiuje-57-119-studentow-zagranicznych-ze-157-krajow-&catid=22&Itemid=119.

¹⁶ Nazariy Tuzyak, “New Customs Rules for Ukrainians. How Does it Work Now? What Do the Norms Mean About 24 Hours and 50 euros,” *Zaxid.net*, January 12, 2018, https://zaxid.net/novi_mitni_pravila_dlya_ukrayintsiv_yak_tse_teper_pratsyuye_n1446243.

¹⁷ *Foreign Labour Migration (Based on the Results of a Modular Sample Survey): Statistical Bulletin* (Kyiv, 2017), 35, <http://www.ukrstat.gov.ua>.

gov.ua/druk/publicat/kat_u/publ11_u.htm.

¹⁸ "Obywatele Ukrainy pracujący w Polsce – raport z badania. Badanie zrealizowane w 2015 r.," Departament Statystyki NBP, http://www.nbp.pl/aktualnosci/wiadomosci_2016/20161212_obywatele_ukrainy_pracujacy_w_polsce_%E2%80%93raport_z_badania.pdf.

¹⁹ Olga Malinovskaya, "Ukrainian-Polish Migration Corridor: Peculiarities and Values," *Demography and Social Economy*, no. 2, http://nbuv.gov.ua/UJRN/dse_2015_2_4.

²⁰ "Obywatele Ukrainy pracujący w Polsce – raport z badania. Badanie zrealizowane w 2015 r.," Departament Statystyki, NBP, http://www.nbp.pl/aktualnosci/wiadomosci_2016/20161212_obywatele_ukrainy_pracujacy_w_polsce_%E2%80%93raport_z_badania.pdf.

²¹ "Prezydent podpisał ustawę o cudzoziemcach," *Rzeczpospolita*, December 13, 2017, <http://www.rp.pl/Kadry/312139931-Prezydent-podpisał-ustawe-o-cudzoziemcach.html>.

²² "Ustawa z dnia 7 kwietnia 2017 r. o zmianie ustawy o repatriacji oraz niektórych innych ustaw," Internetowy System Aktów Prawnych, accessed January 30, 2018, <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=W-DU20170000858>.

²³ Piotr Andrusieczko, "Czy Karta Polaka stanowi zagrożenie dla Ukrainy? Mamy do czynienia z drenażem mózgow," *Gazeta Wyborcza*, April 30, 2017, <http://wyborcza.pl/7,75399,21749188,czy-karta-polaka- stanowi-zagrozenie-dla-ukrainy-mamy-do-czynienia.html>.

²⁴ "Convenient access to relevant data on the position of Ukraine in key international indexes," *Pravda.com.*, accessed January 30, 2018, <https://www.pravda.com.ua/cdn/graphics/ratings/#cor>.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ "Waszczykowski dla «wSieci» o stosunkach polsko-ukraińskich: Nasz przekaz jest bardzo jasny: z Banderą do Europy nie wejdziecie," *wPolityce.pl*, June 3, 2017, <http://wpolityce.pl/polityka/347083-waszczykowski-dla-wsieci-o-stosunkach-polsko-ukrainskich-nasz-przekaz-jest-bardzo-jasny-z-bandera-do-europy-nie-wejdziecie>.

²⁷ "Attitude to Other Nationalities," Polish Public Opinion, CBOS Public Opinion Research Center, February 2017, http://www.cbos.pl/PL/publikacje/public_opinion/2017/02_2017.pdf.

²⁸ "Attitude to Other Nationalities," Polish Public Opinion, CBOS Public Opinion Research Center, April 2016, http://www.cbos.pl/PL/publikacje/public_opinion/2016/04_2016.pdf.

²⁹ "In Poland Employer Forces Ukrainians to

Wear a Blue-Yellow Form," *Ukrinform*, accessed January 9, 2018, <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2378466-u-polsi-pracedavec-zmusue-ukrainciv-nositi-sinozovtu-formu.html>.

BIBLIOGRAFIA

"Almost 100 Thousand Inhabitants of Zakarpattia Have Changed the Passport to Hungarian," *Mirror of the Week*, February 27, 2015, https://dt.ua/UKRAINE/mayzhe-100-tisyach-zhiteliv-zakarpattya-zminili-pasport-na-ugorsku-165496_.html.

Andrusieczko, Piotr. "Czy Karta Polaka stanowi zagrożenie dla Ukrainy? Mamy do czynienia z drenażem mózgow," *Gazeta Wyborcza*, April 30, 2017, <http://wyborcza.pl/7,75399,21749188,czy-karta-polaka- stanowi-zagrozenie-dla-ukrainy-mamy-do-czynienia.html>.

"Attitude to Other Nationalities," Polish Public Opinion, CBOS Public Opinion Research Center, February 2017, http://www.cbos.pl/PL/publikacje/public_opinion/2017/02_2017.pdf.

Bartczak, Bartosz. "Ukraińcy nas ratują," *Gość Gliwicki*, January 4, 2018, <https://gosc.pl/doc/4409674.Ukraińcy-nas-ratuja>.

Federal Agency for the Commonwealth of Independent State Affairs. "About the Fund." Accessed January 30, 2018, <http://pravfond.ru/?module=pages&action=view&id=6>.

Foreign Labour Migration (Based on the Results of a Modular Sample Survey): Statistical Bulletin. Kyiv, 2017, http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/publ11_u.htm.

Internetowy System Aktów Prawnych. "Ustawa z dnia 7 kwietnia 2017 r. o zmianie ustawy o repatriacji oraz niektórych innych ustaw." Accessed January 30, 2018, <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=W-DU20170000858>.

Malinovskaya, Olga. "The Policy of Neighbouring Countries with Regard to Compatriots as a Tool for Replenishment of Human Resources: Challenges and Lessons for Ukraine," *Strategic Priorities*, no. 3: 138-146, <http://sp.niss.gov.ua/content/articles/files/20-1437137553.pdf>.

Malinovskaya, Olga. "Ukrainian-Polish Migration Corridor: Peculiarities and Values," *Demography and Social Economy*, no. 2: 31-40, http://nbuv.gov.ua/UJRN/dse_2015_2_4.

Narodowy Bank Polski. "Obywatele Ukrainy pracujący w Polsce – raport z badania. Badanie zrealizowane w 2015 r." Warsaw 2016, http://www.nbp.pl/aktualnosci/wiadomosci_2016/20161212_obywatele_ukrainy_pracujacy_w_polsce_%E2%80%93raport_z_badania.pdf.

"Orban Offers Ukraine to Legalize Dual Citizenship for Hungarians of Zakarpattia," *European Truth*, March 30, 2017, <http://www.eurointegration.com.ua/news/2017/03/30/7063844/>.

Perspektywy.pl. "W Polsce studiuje 57 119 studentów zagranicznych ze 157 krajów." Accessed January 30, 2018, http://www.perspektywy.pl/portal/index.php?option=com_content&view=article&id=2899:w-polsce-studiuje-57-119-studentow-zagranicznych-ze-157-krajow-&catid=22&Itemid=119.

Polish Public Opinion. "Attitude to Other Nationalities." CBOS Public Opinion Research Center, April 2016, http://www.cbos.pl/PL/publikacje/public_opinion/2016/04_2016.pdf.

Polradio. "260 Repatriates Arrived in Poland this Year." Accessed December 26, 2017, <http://www.polradio.pl/5/38/Artykul/341495>.

Poznyak, Olexiy. "Foreign migration of Ukrainian citizens during the years of independence." *Agora*, no. 17: 49-54, <https://kennankyiv.org/wp-content/uploads/2016/12/Pozniak.pdf>.

Pravda.com. "Convenient access to relevant data on the position of Ukraine in key international indexes." Accessed January 30, 2018, <https://www.pravda.com.ua/cdn/graphics/ratings/#cor>.

Pravda.com. "Convenient access to relevant data on the position of Ukraine in key international indexes." Accessed January 30, 2018, <https://www.pravda.com.ua/cdn/graphics/ratings/#edu>.

"Prezydent podpisał ustawę o cudzoziemcach," *Rzeczpospolita*, December 12, 2017, <http://www.rp.pl/Kadry/312139931-Prezydent-podpisał-ustawe-o-cudzoziemcach.html>.

Rating Group Ukraine. "Dynamics of Migration Attitudes of Ukrainians." Accessed January 30, 2018, http://ratinggroup.ua/research/ukraine/dinamika_migracionnyh_nastroeniy_ukraincv.html.

"Reunification of the Families of Foreigners in Poland – Legislation and Practice." http://programy.hfhr.pl/uchodzczy/files/2016/08/UKR_laczenie-rodzin.final_.pdf.

Slobodian, Oleksandra, Yegor Stadny. "Ukrainian Students Abroad: How and Why?" CEDOS, accessed January 30, 2018, <https://cedos.org.ua/uk/osvita/ukrainski-studenty-za-kordonom-skilky-ta-chomu>.

State Migration Service of Ukraine. "Migration profile of Ukraine for 2016." https://dmsu.gov.ua/assets/files/mig_profil/mig_prifil_2016.pdf.

State Migration Service of Ukraine. "Migration profile of Ukraine 2010-2014." https://dmsu.gov.ua/images/files/pr2014_1.pdf.

State Migration Service of Ukraine. "Migration profile of Ukraine 2011-2015." <https://dmsu.gov.ua/images/files/MP2015.pdf>.

State Statistics Service. "Population and Migration." Accessed January 30, 2018, <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

Tuzyak, Nazariy. "New Customs Rules for Ukrainians. How Does it Work Now? What Do the Norms Mean About 24 Hours and 50 Euros." Accessed January 9, 2018.

Ukrinform. "In Poland, Employer Forces Ukrainians to Wear a Blue-Yellow Form." Accessed January 9, 2018, <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2378466-u-polsi-pracedavec-zmusue-ukrainciv-nositi-sinozovtu-formu.html>.

wPolityce.pl. "Waszczykowski dla «wSieci» o stosunkach polsko-ukraińskich: Nasz przekaz jest bardzo jasny: z Banderą do Europy nie wejdziecie." Accessed January 9, 2018, <http://wpolityce.pl/polityka/347083-waszczykowski-dla-wsieci-o-stosunkach-polsko-ukrainskich-nasz-przekaz-jest-bardzo-jasny-z-bandera-do-europy-nie-wejdziecie>.

Wprost. "Komisja Europejska alarmuje: Polska wymiera. Do 2060 roku będzie nas mniej o 5 mln." Accessed January 9, 2018, <https://www.wprost.pl/506303/Komisja-Europejska-alarmuje-Polska-wymiera-Do-2060-roku-bedzie-nas-mniej-o-5-mln>.

Zaxid.net, https://zaxid.net/novi_mitni_pravila_dlya_ukrayintsiv_yak_tse_teper_pratsuyey_n1446243.

Rola pamięci i tożsamości w środowisku emigrantów i reemigrantów na przykładzie Polski i Francji

THE ARTICLE

Abstract

The mass migration vector from Poland to France, mainly due to economical reasons, began after the end of the Great War. Poles who arrived in the interwar period from Poland, Rhineland, and Westphalia were employed in mines of the Nord-Pas-de-Calais region. To ease their lives in a cul-

turally foreign reality and the settlement area referred to as 'Little Poland', Polish emigrants created insular communities where they celebrated and cultivated Polish traditions.

After 1945, many Polish economic emigrants decided to return to their homeland,

which stemmed from their longing for the home country and was further motivated by hopes to achieve higher social and professional status within new power structures. Settlements near Wałbrzych town, where the mining families relocated, known as 'Little France', mirrored those in the north of France. The memory and nostalgia for France are still sensed in Lower Silesia among the descendants of the repatriates.

Keywords:

emigration, reemigration, memory, identity

Pamięć o etosie i pracy górników oraz o losach emigracji ekonomicznej nie znalazły szerszego zainteresowania w polskiej historiografii, ale temat ten był obecny w pamięci zbiorowej Polaków, szczególnie na Dolnym Śląsku.

Stowarzyszenie Dom Bretanii zorganizowało w Muzeum Starej Kopalni w Wałbrzychu trwającą od 14 września do 14 października 2016 roku wystawę pt. *Le retour oublié. Zapomniany powrót*, upamiętniającą 70. rocznicę powrotu Polaków z Francji do Polski po II wojnie światowej¹. Reemigracja realizowana była na podstawie konwencji polsko-francuskich, sygnowanych w latach 1946–1948. Pierwszy transport górników dołowych wraz z rodzinami przyjechał do Wałbrzycha 21 maja 1946 roku, a pierwsi reemigranci zatrudnieni zostali w kopalni „Biały Kamień” i „Mieszko”. Duża część polskich reemigrantów pracowała w kopalni „Thorez” (później „Julia”), w miejscu której znajduje się obecnie Muzeum Starej Kopalni. Wałbrzych – stolica węgla kamiennego – ze względu na największą w tym regionie koncentrację reemigrantów z Francji nie bez przyczyny nazywany jest w Polsce „Małą Francją”².

Analogicznie trwa pamięć o emigracji polskiej do kraju Gallów wśród potomków polskich emigrantów. Świadczą o tym m.in. wspomnienia Michela Szelonga, spisane przez jego syna i wnuka, Edmonda i Alaina Szelongów³, a także inicjatywa lokalnych polonijnych działaczy na północy Francji zmierzających do upamiętnienia 100. rocznicy przybycia do Francji polskich robotników zarobkowych. Stulecie podpisania konwencji emigracyjnej mię-

dzy Polską a Francją jest okazją do złożenia hołdu polskiej emigracji zarobkowej, która masowo przybywała do kraju nad Sekwaną w okresie dwudziestolecia międzywojennego⁴.

W tym miejscu należy dodać, że polityka migracyjna Polski i Francji po I wojnie światowej miała punkty styczne: po odzyskaniu niepodległości Polska, chcąc zaradzić nadmiernemu przeludnieniu, 3 września 1919 r. podpisała z Francją konwencję polsko-francuską o imigracji i emigracji, a następnie porozumienie z 5 czerwca 1920 r., sankcjonujące emigrację Polaków z Westfalii i Nadrenii do Francji⁵. Obie umowy były reakcją Francji na zniszczenia gospodarcze i demograficzne, spowodowane działaniami wojennymi lat 1914–1918, i oznaczały napływ siły roboczej potrzebnej do odbudowania zrujnowanej Wielką Wojną gospodarki francuskiej⁶. Największy napływ do Francji polskich robotników przypada na lata dwudzieste ubiegłego wieku. Według polskich szacunków w 1923 roku do Francji wyjechało prawie 70 tys. Polaków, a w 1929 roku – 81 tys.⁷

Kultywowanie pamięci o Polsce we Francji

Przypomnienie 100. rocznicy podpisania konwencji polsko-francuskiej ma nie tylko upamiętniać emigrację „za chlebem” na ziemię francuską, ale przede wszystkim podkreślić wkład polskiej emigracji zarobkowej w rozwój gospodarczy i demograficzny Francji⁸. Należy jeszcze nadmienić, że w 1973 roku upamiętniono 50. rocznicę przybycia polskich emigrantów do Francji. Z tej okazji francuskie Ministerstwo Poczty i Telekomunikacji wypuściło w obieg okolicznościowy znaczek, który upamiętniał osiedlenie się Polaków w północnym zagłębiu węglowym Francji w latach 1921–1923⁹.

Oba wektory migracji, najpierw z Polski do Francji, a po II wojnie światowej z Francji do Polski były podyktowane koniecznością odbudowania gospodarki, dla której najważniejszy surowiec energetyczny stanowił węgiel. Z tego względu największa koncentracja polskich emigrantów znajdowała się w regionie północnym Nord-Pas-de-Calais,

gdzie zamieszkiwała jedna trzecia polskiej emigracji. Z kolei w Polsce największa liczba reemigrantów z Francji po 1945 roku została osiedlona w regionie wałbrzyskim, gdzie otrzymali oni zatrudnienie w kopalniach węgla kamiennego¹⁰.

Na podstawie słów Juliana Juliusza Szymańskiego, marszałka Senatu II Rzeczypospolitej Polskiej, który podczas I Zjazdu Polaków z Zagranicy w 1929 r. mówił, że „emigracja jest rzeczą naturalną i pożyteczną, zarówno dla przybranej ojczyzny, której daje swe siły, jak i dla Macierzy, której wpływy rozszerza”¹¹, należy stwierdzić, że pamięć i tożsamość odgrywają istotną rolę w adaptacji emigrantów i reemigrantów do warunków kraju osiedlenia.

W okresie międzywojennym przystosowanie do nowych warunków, szczególnie dla emigrantów przybywających z ziem polskich, nie było proste. Silną była tęsknota za rodzinnym krajem, za przysłowionym brzoźowym lasem¹². Była ona tym większa, że emigrację do Francji wymusiły panujące bezrobocie i przeludnienie w odradzającej się Polsce. O niedoli emigranta przybywającego do Francji „z dalekiego kraju”, bez znajomości języka i obyczajów, świadczą przejmujące listy polskich emigrantek pracujących w gospodarstwach w regionie Centre-Val-et-Loire¹³, błagających w nich o pomoc urzędniczki (zresztą polskiego pochodzenia) Komitetu ds. Pomocy Kobietom Imigrantkom Julie Duval.

Złagodzenie silnej tęsknoty za rodzinnymi stronami w obcym kulturowo kraju ułatwiała bliska więź z sąsiadami rodakami. Na mapie geograficznej północnej Francji były takie miasta, które w ponad 70 proc. były zamieszkałe przez Polaków. Miejscowości Marles-les-Mines czy Billy-Montigny nie bez przyczyny były nazywane „Małą Polską”. Namiastkę polskości zapewniały imigrantom różne stowarzyszenia kulturalno-oświatowe, religijne, polityczne. Największą inicjatywę w zakresie tworzenia organizacji społecznych przejawiali „westfalacy”¹⁴, którzy byli też grupą najlepiej zorganizowaną. Po przyjeździe do Francji od razu reaktywowali stare stowarzyszenia: teatralne, śpiewacze, sportowo-gimnastyczne (np. Sokół), religijne (Stowarzyszenie św. Barbary),

kółka różańcowe, stowarzyszenia kobiece. Polskie organizacje zajmowały się przygotowywaniem uroczystych obchodów i akademii, połączonych z występami zespołów śpiewaczych z okazji polskich świąt narodowych: 3 maja i 11 listopada. Stowarzyszenia te miały charakter narodowo-klearykalny, z silnym oddziaływaniem na nie duchowieństwa. Opinię polskiej emigracji kształtowały dwa najważniejsze dzienniki, wydawane jeszcze w Westfalii – „Narodowiec” i „Wiarus Polski”¹⁵.

Aby łatwiej było przetrwać w obcej kulturowo i historycznie rzeczywistości, polscy robotnicy tworzyli skupiska mieszkalne, w których kultywowali polskie tradycje. Nazywane one były przez Polaków często *colonies* (kolonie)¹⁶, a przez Francuzów – *corons* (*corons* znaczyło zresztą coś więcej niż kolonia, bardziej było to „obwód”, „okolica”, „dzielnica górnicza”). Ta dzielnica miała własną specyfikę, wynikającą zarówno ze swej istoty, jak i charakteru mieszkańców – była zarówno „otwarta”, jak i „zamknięta”. Wyróżniała się także zewnętrznymi, inną architekturą – identyczne domki otoczone były małymi ogródkami.

W *corons* polski patriotyzm był szczególnie widoczny i mocno przeżywany wśród Polaków. To kultywowanie pamięci o rodzinnych stronach i brak chęci do integracji we Francji prowokowały do zamykania się na kulturę i obyczaje kraju osiedlenia, a tym samym do życia w „getcie”, czego potwierdzeniem była niechęć Polaków do przyjmowania naturalizacji¹⁷. Wynikało to również z tego, że emigrujący Polacy w okresie międzywojennym nie jechali do Francji z zamiarem osiedlenia się tam na stałe, lecz poprawienia swojej sytuacji materialnej, dzięki której mogli wrócić do kraju i kupić „swój kawałek ziemi”¹⁸.

Łatwiej przychodziło przystosowanie się do francuskiej rzeczywistości „westfalakom”, przyzwyczajonym już do życia na obczyźnie, innych zwyczajów i kultury, którzy „razem z sobą przywieźli [...] potrzebę organizowania się [...] według szablonów westfalskich”¹⁹. „Westfalacy” od początku tworzyli grupę zwartą i solidarną, podkreślającą swoją odrębność; znali

się bardzo dobrze i darzyli wzajemnym zaufaniem. Zaadaptowali się do tamtejszych warunków, wrastali w nową społeczność, jednak wyraźnie zachowywali swoją odrębność kulturową i narodową.

Według ustaleń Wojciecha Wrzesińskiego do Francji z Zagłębia Ruhry wyjeżdżały przede wszystkim osoby młode i rodziny zaangażowane w pracę narodową, atakowane i narażone na dyskryminację ze strony Niemców. Tłumaczy to tworzenie we Francji, wzorowanych na westfalskich, organizacji robotniczych, teatralnych, kościelnych, sokolich. Bez wątplenia zbiorowość polska z Zagłębia Ruhry wniosła do polskiego życia społecznego umiejętność samoorganizacji, poczucie odrębności narodowej i patriotyzm, ale również „dystans do władz rządowych”, poczucie kastowości, zarozumiałość oraz brak poczucia państwowości. Brak tożsamości państwowej, pomimo odrodzenia Polski, wynikał z pewnością z przebywania poza granicami rodzinnych stron (dystansu geograficznego), tęsknoty za nimi, a po odzyskaniu przez Polskę niepodległości – także z konieczności zmiany miejsca zamieszkania z Niemiec na Francję²⁰.

W środowisku polskich emigrantów we Francji wybuch II wojny światowej stanowił cezurę w pojmowaniu roli pamięci i tożsamości. Do 1939 roku dla Polaków we Francji pamięć i kultywowanie tradycji narodowych, podtrzymywanie tożsamości narodowej, stały w sprzeczności z integracją i asymilacją w środowisku francuskim. Podtrzymanie tożsamości narodowej było jednoznaczne z zamknięciem się w polskim „getcie”. Bez wątplenia postawa Polaków we Francji wobec integracji, a także pamięci i tożsamości uległa przeobrażeniu po roku 1945. Wpływ na to miały m.in. walka między Warszawą a Londynem o „rząd dusz” Polaków w czasie reemigracji oraz napięte relacje na linii Warszawa–Paryż w dobie „zimnej wojny”.

Otóż w okresie tużpowojennym środowiska emigracji zarobkowej we Francji i organizacji polonijnych nie ominęła dyskusja na temat powrotu do kraju. Aktywność organizacji polonijnych we Francji była odzwierciedleniem sytuacji politycznej w Polsce. Ich działalność nie skupiała

się wokół „jednego frontu ideologicznego” w stosunku do nowej polskiej rzeczywistości; działały tu zarówno organizacje polonijne, popierające rząd emigracyjny w Londynie, jak i te, które wspierały nowe władze krajowe. Oba nurty wzajemnie się atakowały, walcząc o potencjalnych zwolenników. Rywalizacja o rację była ostra, a jedną z najważniejszych osi sporu był stosunek do repatriacji i reemigracji. Za powrotem do kraju opowiadały się organizacje popierające władze Polski Lubelskiej (m.in. Rada Narodowa Polaków we Francji), natomiast na drugiej linii frontu znalazły się organizacje popierające polski rząd emigracyjny w Londynie, m.in. Centralny Związek Polaków, podkreślający brak suwerenności kraju, który stał się satelitą Związku Sowieckiego²¹.

Polacy, którzy nie odpowiedzieli na apel Polski Ludowej nawołujący do powrotu, stopniowo integrowali się ze środowiskiem francuskim. Nie ulega wątpliwości, że po II wojnie światowej zmieniało się oblicze polonijnych organizacji, zmuszonych dostosować się do nowych zmian politycznych i społecznych w środowisku polonijnym – priorytetem stało się podtrzymanie spójności narodowej Polaków, a nie zahamowanie procesu integracji²². Warto zaznaczyć, że ważną rolę w podtrzymywaniu polskości odegrały organizacje katolickie. Polskie kościoły różniły się od tych francuskich: zauważalny w nich był kult Matki Boskiej Częstochowskiej (szczególnie podczas obchodów Tysiąclecia Chrztu Polski). Organizowane były spotkania z okazji świąt Bożego Narodzenia i Wielkanocy: opłatek i święcone. Przeniesiono również zwyczaj przyjmowania w domu księży po kolędzie, co pozwalało utrzymywać kontakt z wiernymi²³.

„Wyjście” z polskiego środowiska we Francji mogło otworzyć drzwi do innych miejsc pracy niż tylko tych w kopalniach, a tym, co ułatwiało integrację i poznanie kultury kraju osiedlenia, była biegła znajomość języka²⁴. Pomimo to droga do uzyskania wyższego awansu społecznego nie była łatwa. Edouard Papalski wspominał, że dopiero jak wyszedł z – jak to określił – „kokonu „getta”, zauważył, że jest „inny” wśród Francuzów. Jego obco brzmiące nazwisko nie pozwalało mu

na tak szybkie pięcie się po szczeblach kariery – chociaż miał takie same kwalifikacje jak Francuzi, w paternalistycznej polityce awansu zawodowego Francji to jej rdzenni obywatele mieli pierwszeństwo. Gdy startował w wyborach do rad gminy w 1975 roku, wyborcy „krzywili się na jego nazwisko”, twierdząc, że Papalski to nie Dupont. Szczerze wyznał mu to nawet jeden z jego kolegów, mówiąc mu: „Tutaj zawsze będziesz obcy, szczególnie z takim nazwiskiem”²⁵.

Ważną rolę w procesie integracji po II wojnie światowej, bez przekreślania polskiego pochodzenia, próbowały odegrać organizacje polsko-francuskie. Niektóre związki polonijne, funkcjonujące od lat dwudziestych ubiegłego wieku, później zrzeszone wokół Kongresu Polonii Francuskiej, w latach siedemdziesiątych przeszły na statuty stowarzyszeń francuskich (skupiały one już głównie obywatele francuskich). W swoich programach (np. Société Gymnastique „Sokol”) przyjmowały „wzbogacanie kultury francuskiej przez wkład kultury, tradycji, sportu, folkloru i pewnych odrębności Francuzów polskiego pochodzenia”. Takie sformułowania wyrażały dążenie do integracji, ale nie do asymilacji²⁶.

Jerzy Jankowski, fundator Komitetu Wyborczego Polaków Naturalizowanych²⁷, uważał, że prawdziwa integracja przebiega przez życie polityczne, ekonomiczne i kulturalne Francji: „Trzeba mierzyć wysoko, wspinać się podejmując studia uniwersyteckie i błyszczeć we Francji dzięki swej rozpoznawalnej, szczególnej tożsamości”²⁸. Z jego inicjatywy powstał Fundusz Kultury Polsko-Francuskiej, który w swoim statucie zapisał „przyczynianie się do rozwoju i promieniowania kultury polsko-francuskiej”, oraz Wędrowny Uniwersytet Wspólnoty Francusko-Polskiej²⁹.

W rozumieniu Jankowskiego należało zerwać z tradycyjną wizją Polonii, a tożsamość polska nie wykluczała integracji ze środowiskiem francuskim, a nawet więcej: miała stać się cechą rozpoznawalną w aktywnym życiu społecznym i politycznym we Francji. Dzięki działalności Komitetu we Francji przed wyborami kantonalnymi w 1967 roku było 200 radnych polskiego pochodzenia, osiem lat później (w 1975

roku) w radach gminnych zasiadało 850 osób polskiego pochodzenia, a w 1977 roku 1500 radnych w 10 departamentach miało polskie pochodzenie. Pomimo oporów polskiego środowiska we Francji wobec tak promowanej aktywności wyniki wyborcze z tamtego okresu należy uznać za osiągnięcie. Jednak w późniejszym okresie działalność Komitetu traciła już na znaczeniu. Jak wynika z dokumentacji archiwalnej Jankowskiego, zgromadzonej w Bibliotece Polskiej w Paryżu, obywatele francuscy polskiego pochodzenia wybrani do rad gminnych i kantonalnych we Francji w działalności społecznikowskiej zwracali szczególną uwagę na problemy Polonii we Francji, w tym również możliwość nauczania języka polskiego³⁰.

W okresie międzywojennym, a szczególnie po II wojnie światowej, rozpowszechniło się już zawieranie mieszanych małżeństw polsko-francuskich. Naturalne było, że w takich związkach nasilała się tendencja do posługiwania się językiem francuskim i wychowywania dzieci w duchu wartości republikańskich. O polskich korzeniach i przeszłości oraz historii rodziny potomkowie polskich emigrantów rozmawiali najczęściej po francusku. To racjonalne podejście do roli pamięci i tożsamości umożliwiało potomkom polskich emigrantów uniknąć pracy w zakładach przemysłowych basenu Nord-Pas-de-Calais i wspiąć się na wyższy szczebel hierarchii społecznej i zawodowej we Francji³¹. Jednak ten proces oraz szybkie asymilowanie się ze społecznością francuską spowodowało, że trzecie i czwarte pokolenie nie uczestniczy już tak aktywnie w życiu stowarzyszeniowym i nie podtrzymuje polskiej tradycji (w tym i religijności).

Nostalgia za Francją wśród reemigrantów w Polsce

Po zakończeniu II wojny światowej, w latach 1946–1949, pytanie: „Wracać czy zostać?” („Rester ou partir?”) stawiał sobie niemal każdy z członków polskiej rodziny. Ojcowie mieli czasem inne zdanie niż ich dzieci, żony nie zawsze podzielały przekonania mężów. Kalkulowano, wyliczano powody: za i przeciw. Nierzadko jako powód do pozostania na obcej ziemi wymieniano przyzwyczajenie.

Górnicy polscy obawiali się, że „braknie sił na rozpoczęcie nowego życia, na przyzwyczajenie się do nowych warunków, które mogą okazać się nie najlepsze”.

Jest oczywiste, że w dyskusji na temat powrotu ważne miejsce zajmowała tęsknota za Polską. Nie ulega jednak wątpliwości, że w wyjeździe upatrywano również szansy na szybki awans społeczny i zawodowy w nowych strukturach władzy w Polsce, gdyż polscy górnicy mieli świadomość braku takiej perspektywy dla siebie i swoich dzieci we Francji. Jednak młodzież urodzona we Francji nie podzielała opinii swoich rodziców – emigrantów. Obawiała się trudności związanych z przystosowaniem do warunków w nowej, polskiej rzeczywistości; młodzi ludzie, którzy „uczuciowo przylgnęli do nowego kraju”, związani z francuskim środowiskiem, biegle posługujący się francuskim językiem i, siłą rzeczy, słabo mówiący po polsku, polskie środowisko oraz polską kulturę uważali za coś obcego³².

To prawda, że swoją chęć do reemigracji wyrażały przede wszystkim osoby o poglądach komunistycznych, deklarując pomoc w odbudowie ojczyzny. Niemniej inicjatywa nie była zupełnie bezinteresowna, bo górnicy, jak wspomniano wyżej, liczyli na awans w strukturach władzy.

Jednak powrót do rodzinnego kraju dla wielu reemigrantów okazał się życiową porażką: wyidealizowany w tęsknocie obraz ojczyzny nie wytrzymał zderzenia ze stalinowską rzeczywistością w Polsce. Dla wielu konfrontacja realiów z wyobrażeniami budowanymi na sentymentach okazywała się bardzo bolesna i wywoływała chęć powrotu do Francji. Reemigranci nie umieli zrozumieć polskiej (czytaj: wschodniej) mentalności oraz reakcji na ludzkie postawy. O skali zjawiska świadczy liczba podań złożonych w konsulacie francuskim z prośbą o możliwość powrotu do Francji. Według polskiego i francuskiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych już na początku 1947 roku na pozytywne rozpatrzenie w konsulacie francuskim czekało około 300 podań Polaków z Francji. Jako powód ubiegania się o wyjazd z ojczyzny Polacy podawali najczęściej niskie zarobki oraz „trudności adaptacyjne”, na

które skarżyła się głównie polska młodzież, urodzona i wychowana we Francji³³.

Nostalgia za Francją i pamięć o niej wśród reemigrantów nie miała podłoża tylko materialnego (choć odgrywało ono zasadniczą rolę), ale także obyczajowe. Osiedla, w których umieszczono górnicze rodziny w okolicach Wałbrzycha, miały charakter skupisk zwartych, na kształt tych, w jakich górnicy mieszkali na północy Francji. Był to rodzaj przestrzeni zamkniętej, autonomicznej, determinującej określone postawy i zachowania.

Tymczasem miejsca pracy górników – kopalnie – były środowiskiem, w którym zderzały się ze sobą różne narodowości i kultury, bo Wałbrzych stanowił mieszaną różnych grup społecznych, a także osiedleńców, przesiedleńców z Polski centralnej i Kresów Wschodnich. Taka sytuacja generowała dwa typy postaw: akceptacji (tolerancji) dla odmienności albo odrzucenia. W Wałbrzychu górę wzięły negatywne emocje w stosunku do tego, co inne: francuscy górnicy od początku nie mogli liczyć na akceptację środowiska, co sprawiło, że pogłębiły się ich wzajemne więzi między sobą, zadzierzgnięte jeszcze we Francji. „Francuzi” (tak nazywano w Polsce reemigrantów z Francji), aktywni społecznie i zawodowo w życiu lokalnym we Francji, chcieli współdziałać w odbudowie Polski i uczciwą pracą osiągnąć lepsze warunki materialne. Wielu z nich mówiło: „Sądziłem, że [...] przywieziemy coś nowego do Polski, coś się polepszy”³⁴. To ich podejście do pracy oraz aktywność społeczna i polityczna w strukturach administracji państwowej i zakładów pracy skazały ich na niesprawiedliwą i powierzchowną ocenę: na Dolnym i Górnym Śląsku „Francuz” (bo tak nazywano na Dolnym Śląsku reemigrantów przybyłych z Francji) był „komunistą”, „bolszewikiem”, w pejoratywnym znaczeniu polskim³⁵.

Reemigranci wrócili do Polski nie tylko z dobytkiem, ale też z własnymi doświadczeniami – przywieźli ze sobą określony styl życia i obyczaje, z którymi nie zamierzali się rozstawać, takie jak: zwyczaj gry w *pétanque* (w Polsce określana jako bule – z franc. *boule*), picie prawdziwej kawy, sposób przyrządzania sałat, ślimaków, spożywanie wina, naleśników oraz długo dojrzewających serek. Na tle społeczności Dolnego Śląska wyróżniali

się ubiorem, a „francuskie” domy, w których ściany okładano lamperią, były bardzo zadbane. W każdym z nich wystrój był podobny: zestaw obrusów, serwetek, firanki w oknach. Panie chodziły w fartuchach z plisami (*plie*).

Dzień pracy polskiego górnika we Francji miał ustalony rytm: praca od rana do popołudnia, powrót do domu na obiad, drobne obowiązki domowe na rzecz domu lub ogrodu, a potem wieczór w barze (najczęściej prowadzonym przez Polaka), wśród znajomych rodaków. Wielu górników przez całe życie nie oddalało się poza miejsce zamieszkania. Zwyczaj spędzania czasu w gronie rodziny, sąsiadów lub znajomych był jak rytuał. Przeniesienie go z Francji do Polski powodowało, że polscy górnicy z Francji nie czuli potrzeby szukania nowego towarzystwa, co mogło sprawiać wrażenie, że czuli się lepsi od środowiska Kresowiaków i przesiedleńców z Polski centralnej. Nie mieli też potrzeby integrowania się z innymi grupami społecznymi. Zdaniem Piotra Reteckiego izolacjonizm „Francuzów” mógł wynikać z tego, że pracowali oni w tych samych kopalniach, tzn. sąsiedzi z osiedla spotykali się również w pracy³⁶.

W pracy „Francuzi”, mimo niekwestionowanych wysokich kwalifikacji, mieli opinię trudnych we współżyciu. Przyzwyczajeni do francuskiej „wolności” i swobody w wyrażaniu poglądów narzekali, że byli pilnowani przez swoich bezpośrednich przełożonych. Górnicy z innych rejonów Polski uważali, że „Francuzi” traktowali innych z wyższością. Takie ich postrzeganie miało swoje źródło w odwadze reemigrantów do mówienia tego, co myślą, na przykład na temat stalinowskiej organizacji pracy, szybkiej rotacji załóg, która zdaniem „Francuzów” pozostawiała wiele do życzenia. We Francji obce im były przypadki, żeby produkcja przemysłowa oraz obsada stanowisk podlegały naciskom politycznym i ideologicznym.

Reemigranci, rozczarowani przedmiotowym traktowaniem w pracy pomimo ich wysokich kwalifikacji zawodowych, z rozżaleniem wspominali atmosferę we francuskich kopalniach: „Młody inżynier we Francji nie wstydził się przyjść do starego

górnika pytać, radzić się i prosić o pouczenie, a nawet przyjął krytykę albo uwagę, że tak się nie robi. U nas inżynier albo sztygar nie da sobie niczego przetłumaczyć. We Francji, zanim dostał wyższy stopień, musiał poznać robotę, musiał potwierdzić, że jest dobrym górnikiem”³⁷.

Nie ulega wątpliwości, że „Francuzi” reprezentowali w polskich kopalniach wysoką kulturę i etos pracy górnika, nieprzystający do stalinowskiego systemu pracy. Bogdan Adamus wspomina, że nawet w latach siedemdziesiątych trudno było uzyskać akceptację „Francuzów” w pracy. W kopalni tworzyli oni zawsze bardzo hermetyczną grupę. Ich „francuski” system pracy, jak określił go Adamus, nie współgrał z tempem pracy górników polskich. Swoją pracę i obowiązki wykonywali sukcesywnie, tak jak wykonywali je w kopalniach we Francji³⁸.

Często podkreślali, że czuli się obywatelami Francji, a wyraźnym tego dowodem były posiadane przez nich dokumenty francuskie. Jakakolwiek próba pozbawienia ich tych dokumentów przez Urząd Bezpieczeństwa (UB) spotykała się z ich zdecydowanym oporem. Reemigrantów szokował nie tylko fakt odbierania paszportów francuskich, ale także sposób, w jaki to robiono.

Funkcjonariusze UB przeprowadzali z nimi rozmowy, wymuszając przekazanie polskim władzom francuskich dokumentów. Częstą praktyką służb było także składanie rodzinom górniczym wizyt domowych, podczas których funkcjonariusze podawali się za dziennikarzy lokalnej prasy, zainteresowanych informacjami o górnikach z Francji. Tak było w przypadku rodziny Ignacego Małeckiego z Jedliny-Zdroju, którą odwiedził taki „dziennikarz”. Przełamawszy początkową nieufność rozmówców, wydobył od nich potrzebne informacje. Małecy przyznali, że przedłużyli ważność paszportów francuskich, gdyż czuli się obywatelami francuskimi; potwierdzili też, że pomimo nacisków ze strony polskich organów państwowych nie oddali dokumentów francuskich, skarżyli się na warunki życia w Polsce i przyznali, że czekają na okazję, aby móc wyjechać do Francji z całą rodziną³⁹. Warty odnotowania jest też przypadek

reemigranta o nazwisku Kapral, którego do przyjęcia polskiego obywatelstwa nakłaniał towarzysz Napierała. Reemigrant odmówił zrzeczenia się francuskiego obywatelstwa, gdyż – jak powiedział – czuł się Francuzem. Został on wezwany do Biura Paszportów Zagranicznych w Komendzie Milicji Obywatelskiej we Wrocławiu, gdzie ponownie nakłaniano go do oddania francuskiego paszportu⁴⁰.

Na pogłębienie izolacjonizmu reemigrantów miało wpływ również ich podejście do religii. Wprawdzie katolicyzm Polaków we Francji zdecydowanie wyróżniał ich na tle neutralności religijnej Francuzów, ale po przyjeździe do kraju „Francuzi” uważali polską religijność za przejaw fanatyzmu i poddawali surowej krytyce zarówno obrzędowość mszy (np. częste klęknięcia w trakcie nabożeństw), jak i homilie księży⁴¹. Spostrzeżenia te znajdują potwierdzenie w raporcie prefekturalnym odnalezionym w Archiwum Departamentalnym Pas-de-Calais, w którym przytoczono opinie reemigrantów na temat polskiego katolicyzmu. Ich zdaniem polegał on głównie na godzeniu się na cierpienie, regularnym uczęszczaniu do kościoła i cierpliwym znoszeniu niedogodności życia. Najważniejszą intencją modlitw Polaków była chęć wyswobodzenia się spod okupacji sowieckiej, nawet za cenę kolejnej wojny między blokami wschodnim i zachodnim⁴². Nie oznaczało to bynajmniej, że „francuscy” Polacy byli ateistami. Uważali tylko, podobnie jak zdecydowana większość Francuzów we Francji, że wiara jest prywatną sprawą każdego człowieka.

Mimo perspektyw zdobycia wyższego wykształcenia urodzonym i wychowanym we Francji młodym ludziom niełatwo było przystosować się do warunków życia w „kraju ojców”. Informator „Sawa” donosił, że pracę w Polsce traktowali jako „zło konieczne”, cały czas myśleli o powrocie do Francji. Ponieważ na co dzień używali języka francuskiego, mieli trudności z porozumiewaniem się z Polakami i czuli się tu „wyobcowani”. Na tle szarej rzeczywistości Dolnego Śląska wyróżniała się nie tylko płeć piękna, ale także młodzi mężczyźni i chłopcy, w charakterystycznych

beretach, szalikach, marynarkach. Polacy nierzadko z zazdrością mówili o nich, że „noszą się z francuska”. Powodem ich izolacjonizmu były również obce dla nich polskie postawy, mentalność oraz stosunek do pracy⁴³.

Po uzyskaniu pełnoletniości lub ukończeniu studiów wyższych starali się wrócić do Francji. Uczucie rozgoryczenia warunkami życia w Polsce, nostalgia za Francją były u nich tak samo silne jak u rodziców, którzy zdecydowali o przyjeździe do kraju. Najwięcej osób ubiegających się o wyjazd z Polski odnotowano w środowisku młodzieży urodzonej we Francji, doskonale władającej językiem francuskim⁴⁴.

Aby zagłuszyć u siebie gorycz porażki spowodowaną powrotem do kraju, reemigranci w swoim gronie podtrzymywali tradycje francuskie, chętnie rozmawiali i śpiewali piosenki w języku francuskim lub *ch'ti* (język lokalny w północnej Francji). W niektórych domach mówili wyłącznie po francusku.

Wyraźne podziały na Dolnym Śląsku między „Francuzami” a Polakami zaczęły powoli się zacierać w latach osiemdziesiątych ubiegłego wieku, ale ciągle są one dostrzegalne w regionie wałbrzyskim. W ostatnim czasie odbyła się w Wałbrzychu dyskusja na temat pamięci o reemigrantach i polskich górnikach walczących we Francji w komunistycznym ruchu oporu. W myśl artykułów proklamowanej 1 kwietnia 2016 roku Ustawy o zakazie propagowania komunizmu lub innego ustroju totalitarnego przez nazwy budowli, obiektów i urządzeń użyteczności publicznej radni Wałbrzycha zostali zobligowani do usunięcia do końca czerwca 2017 roku z wałbrzyskich ulic nazwisk osób, które „propagowały komunizm”. Siłą rzeczy ustawa ta obejmuje również polskich członków Francuskiej Partii Komunistycznej oraz Polaków służących w organach bezpieczeństwa państwa i administracji Polski Ludowej. Decyzja o usunięciu z nazw ulic nazwisk rodziny Burczykowskich, Bronisława Kani czy Romana Piotrowskiego, zamordowanych w czasie wojny we Francji przez Niemców za walkę w komunistycznym ruchu oporu, wywołała dyskusję w Polsce wśród reemigrantów

oraz lokalnych władz departamentu Pas-de-Calais. Oburzenia z powodu zmiany nazw ulic nie ukrywało działające w Pas-de-Calais l'Association des amis d'Edward Gierek⁴⁵.

Oddział Instytutu Pamięci Narodowej we Wrocławiu w odpowiedzi na prośbę władz Wałbrzycha o wydanie opinii uznał, że ze względu na działalność w okupowanej Francji wymienione wyżej osoby nie działały na szkodę Polski. Jednak radni podtrzymali decyzję, uzasadniając to tym, że nie były one związane z miastem i zasłużone dla jego historii. Odstąpili jedynie od zmiany nazwy ulicy rodziny Burczykowskich, której historię wałbrzyskanie znają⁴⁶.

W epoce Edwarda Gierka i Wojciecha Jaruzelskiego potomkowie reemigrantów byli aktywnymi animatorami i działaczami sportowymi. Dzieci reemigrantów aktywnie włączały się w wymianę kulturalno-oświatową między regionem wałbrzyskim a miastami we Francji, odbywały się wizyty i rewizyty młodzieży polskiej i francuskiej. Duże zasługi dla podtrzymania pamięci o Francji oraz dla polsko-francuskiej wymiany kulturalnej w tym regionie odgrywają stowarzyszenia na Dolnym Śląsku: Dom Bretanii, Towarzystwo Przyjaźni Polsko-Francuskiej, Klub Polsko-Francuski oraz Stowarzyszenie Repatriantów z Francji na Dolnym Śląsku.

Z udziałem gości z Francji w listopadzie 1991 roku obchodzono w Wałbrzychu 100. rocznicę urodzin gen. Charles'a de Gaulle'a, a w 2003 roku odsłonięto tam pomnik prezydenta Republiki Francuskiej, przy którym co roku w rocznicę urodzin generała oraz 11 listopada, z okazji *fête de l'Armistice*, spotykają się potomkowie reemigrantów, aby zakomunikować w przestrzeni publicznej pamięć o Francji. W 2009 roku w Boguszowie-Gorcach świętowano 63. rocznicę przyjazdu pierwszego transportu reemigrantów z Francji.

W „Małej Francji” w Polsce potomkowie reemigrantów obchodzą 14 lipca święto narodowe Republiki Francuskiej, a także Święto Konwalii 1 maja – w tych dniach odbywają się rodzinne spotkania, zabawy i pikniki z tortem w kolorach *bleu-blanc-rouge*, bagietkami i croissantami. Te oraz

wiele innych wydarzeń polsko-francuskich organizowanych w regionie wałbrzyskim świadczą o podtrzymywaniu pamięci i tożsamości o ludziach i ich pracy oraz nostalgii za Francją, przekazywanej młodym pokoleniom reemigrantów. Nie będzie przesadą stwierdzenie, że dzieci i potomkowie reemigrantów są lokalnymi ambasadorami kultury i historii kraju nad Sekwaną.

Nostalgia za Francją trwa nie tylko w wymiarze pamięci i tożsamości, ale również przynależności narodowej – potomkowie reemigrantów z Francji przyjmują obywatelstwo francuskie. Jeszcze dzisiaj w osiedlach górniczych Dolnego i Górnego Śląska, gdzie mieszkali reemigranci, można usłyszeć rozmawiających po francusku potomków „Francuzów”⁴⁷.

PRZYPISY

¹ Muzeum Starej Kopalni w Wałbrzychu, wystawa „Le retour oublié”, dostęp 23 czerwca 2017, <http://www.starakopalnia.pl/strona-glowna/2016/09/>.

² Więcej o przebiegu rozmów bilateralnych w kwestii reemigracji zob. Aneta Nisiobęcka, „Reemigracja Polaków z Francji oraz ich adaptacja w Polsce Ludowej w latach 1945–1950” (praca doktorska, Uniwersytet Warszawski, 2015).

³ Edmond i Alain Szelong, *Ożarów, les racines polonaises* (Montricher [Suisse]: Les Éditions Noir sur Blanc, 1999); Edmond i Alain Szelong, *Polonais en France* (Montricher [Suisse]: Les Éditions Noir sur Blanc, 2001).

⁴ Z propozycją kilku inicjatyw związanych z tą rocznicą wyszedł m.in. Edouard Papalski, potomek polskich emigrantów, działacz polonijny w regionie Haut-de-France (dawniej: Nord-Pas-de-Calais-Picardie). Był m.in. prezesem Katolickiego Stowarzyszenia Młodzieży Polskiej we Francji (1957–1963), wiceprezesem Kongresu Polonii Francuskiej w latach 1965–1971, radnym gminy (1977–1983), wicemerem (1983–2001), a później honorowym wicemerem Hesdigneul-les-Béthune. Jednak jego starania nie spotkały się z poparciem lokalnych władz we Francji.

⁵ Do Nadrenii i Westfalii emigrowali w XIX w. w celach zarobkowych Polacy, którzy pochodzili z terenów Śląska, Mazur, Wielkiego Księstwa Poznańskiego.

⁶ Janine Ponty, *Polonais méconnus. Histoire des*

travailleurs immigrés en France dans l'entre-deux-guerres (Paris: Publication de la Sorbonne, 1988), 35–39; Jean Jacques Becker i Serge Berstein, „Victoire et frustrations 1914–1929”. Série : *Nouvelle histoire de la France contemporaine*, Vol. 12 (Paris: Editions du seuil, 1990), 161–163; Halina Janowska, *Polska emigracja zarobkowa we Francji 1919–1939* (Warszawa: Książka i Wiedza, 1966), 59–60; Christian Nowicki i Edouard Papalski, „Une vie en Polonia”, *Dzień Dobry Magazine. Łącznik Polsko-Francuski. Le trait d'union franco-polonais* (lutyl/marzec 2017): 136.

⁷ Ponty, *Polonais méconnus*, 425; Roman Dzwonkowski, „Polonia francuska”, w *Polonia w Europie*, red. Barbara Szydłowska-Ceglowa, 376. Poznań: Zakład Badań Narodowościowych PAN, 1992.

⁸ Anne-Lise Teneul, „Quand l'État français expulsait des mineurs polonais manu militari”, *La Voix du Nord*, le 11 octobre, 2015; Edouard Papalski, „Pour préparer le centenaire. Appel à la commémoration de l'arrivée massive des Polonais en France”, *Dzień Dobry Magazine. Łącznik Polsko-Francuski. Le trait d'union franco-polonais* (kwiecień/maj 2017): 137.

⁹ Edouard Papalski, *Z Polonią i Polską w sercu* (*Une vie en Polonia*) (Béthune: Nord Avril, 2016), 5; Gilles Dubus, „Quand les timbres-poste reconnaissent ou ignorent les migrants et les réfugiés”, *Revue européenne des migrations internationales* 12, no 2 (1996): 92.

¹⁰ Nisiobęcka, *Reemigracja Polaków*, 28–55, 278–283.

¹¹ Cyt. za Janowska, *Polska emigracja*, 44.

¹² *Pamiętniki emigrantów*, cz. 2: Francja, przedmowa Ludwik Krzywicki (Warszawa: Instytut Gospodarstwa Społecznego, 1939), 584.

¹³ *Polonaises aux champs. Lettres de femmes immigrées dans les campagnes françaises (1930–1935)*, opracowanie Sylvie April, Maryla Laurent, Janine Ponty, Elżbieta Łętka i Monika Salmon-Siama (Paris: Collection le Rocher de Calliope, Numilog 2015).

¹⁴ Tak nazywano emigrantów polskich, którzy przybyli do Francji bezpośrednio z Nadrenii i Westfalii.

¹⁵ Por. m.in. Jan Gruszyński, *Społeczność polska we Francji 1918–1978. Problemy integracyjne trzech pokoleń* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1981), 99–103; Janowska, *Polska emigracja*, 124–125, 181–214; Papalski, *Z Polonią*, 16.

¹⁶ Termin *colonies* jest stosowany przez Francuzów polskiego pochodzenia.

¹⁷ Janowska, *Polska emigracja*, 242–244; Papalski, *Z Polonią*, 16; Antoni Taront, *Wspomnienia emigranta polskiego z północnej Francji*, oprac. Daniel Beauvois, Kazimierz Ożóg,

Jadwiga Śrutek (Wrocław-Warszawa-Kraków: Ossolineum, 1994), 97.

¹⁸ Papalski, *Pour préparer le centenaire*; Taront, *Wspomnienia emigranta*, 97.

¹⁹ Tadeusz Brzeziński Konsul Rzeczypospolitej Polskiej do Ministerstwa Spraw Zagranicznych DDK, 19 II 1929 r., Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), Konsulat RP w Marsylii, sygn. 314, k. 19.

²⁰ Dr Tadeusz Brzeziński Konsul Rzeczypospolitej Polskiej do Ministerstwa Spraw Zagranicznych DDK, 19 II 1929 r., AAN, Konsulat RP w Marsylii, sygn. 314, k. 19–20; Janine Ponty, *Les Polonais du Nord ou la mémoire des corons* (Paris: Autrement, 2004), 43–44; Tomasz Olszański, *Życie tułaczce* (Warszawa: Książka i Wiedza, 1957), 166; Wojciech Wrzesiński, *Polski ruch narodowy w Niemczech w latach 1922–1939* (Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2005), 28, 40–41.

²¹ Nisiobęcka, *Reemigracja Polaków*, 135–147.

²² Paweł Sękowski, „Les Polonais en France dans l'immédiat après-guerre (1944–1949)” (praca doktorska, Uniwersytet Jagielloński i Université Paris-Sorbonne IV, 2015), 458.

²³ Roman Dzwonkowski, „La vie religieuse dans les milieux ouvriers polonais en France après la Seconde Guerre Mondiale”, *Revue du Nord* no 7, Collection Histoire. Hors-Série (1992): 27–28.

²⁴ Roman Dzwonkowski, „Polonia francuska”, 386.

²⁵ Papalski, *Z Polonią*, 40.

²⁶ Dzwonkowski, „Polonia francuska”, 388; Roman Dzwonkowski, „Przemiany polskiej parafii w północnej Francji (1922–1972). Studium historyczno-socjologiczne parafii w Oignies”, *Studia Polonijne* 1 (1976): 75.

²⁷ Komitet Wyborczy Polaków Naturalizowanych we Francji (*Comité Electoral de Polonais Naturalisés*) został utworzony w 1953 r., a w 1978 r. przekształcony we Wspólnotę Polsko-Francuską (*Communauté Franco-Polonaise*), działającą we Francji do dzisiaj. Najważniejszym celem Komitetu, a później Wspólnoty było uświadamianie Polaków zamieszkujących we Francji o potrzebie przyjmowania obywatelstwa francuskiego i wynikających z tego faktu korzyści i przywilejów, a także zachęcania ich do czynnego uczestniczenia w wyborach parlamentarnych, samorządowych i prezydenckich we Francji. W swojej działalności Komitet popierał francuskie partie rządowe, zdecydowanie krytykując i odcinając się od komunistycznych i lewicowych partii francuskich. Warto dodać, że Komitet Wyborczy, wzorem lat poprzednich, zaangażował się aktywnie w kampanię prezydencką w 1974 r., uzależniając swoje poparcie dla kandydatury Valéry'ego Giscarda d'Estaing od otrzymania pisemnych zobowiązań względem

Polonii we Francji. Przyszły prezydent Republiki Francuskiej 19 maja 1974 r. wysłał list do Komitetu, w którym zobowiązywał się do obrony dziedzictwa kulturalnego Polaków we Francji i zachowania spuścizny kulturalnej, nauczania języka polskiego we Francji, swobodnego przepływu idei i informacji, swobodnego przemieszczania się między wszystkimi krajami. List w kilku egzemplarzach znajduje się w kolekcji Jerzego Jankowskiego, przechowywanej w Bibliotece Polskiej w Paryżu. O działalności Komitetu pracę magisterską napisała Florence Vychytil-Baudoux: „Le Comité électoral des Polonais naturalisés (1953–1976): Une expérience polonienne en France”, pod kierunkiem M. Vaisse’a.

²⁸ Cyt. za Papalski, *Z Polonią*, 82.

²⁹ Ibidem, 82–84.

³⁰ Kwestia nauczania języka polskiego we Francji była również przedmiotem dyplomatycznych rozmów polsko-francuskich po 1945 r. Nasilający się konflikt we wzajemnych relacjach doprowadził do ograniczenia nauki języka polskiego. Sprawa wróciła jako przedmiot rozmów dyplomatycznych w okresie odprężenia we wzajemnych relacjach w latach 1958–1980 (por. Sękowski, *Les Polonais*, 369–372; Dzwonkowski, „Polonia francuska”, 389; Dariusz Jarosz, Maria Pasztor, *Robineau, Bassaler i inni. Z dziejów stosunków polsko-francuskich w latach 1948–1956* [Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2001], 62–68; Dariusz Jarosz, Maria Pasztor, *Polska – Francja 1970–1980. Relacje wyjątkowe?* [Warszawa: Oficyna Wydawnicza Aspra-JR, 2006], 256–262).

³¹ por. Gruszyński, *Spoleczność polska*, 98, 103, 189–191; Papalski, *Z Polonią*, 39; Dzwonkowski, „Polonia francuska”, 408–409.

³² Referaty i inne materiały dotyczące osadnictwa nierolniczego w 1946 r. Problem sił pracowniczych w przemyśle Ziem Odzyskanych, AAN, Ministerstwo Ziem Odzyskanych (dalej: MZO), sygn. 2202, k. 59; Béthune, le 24 août 1945, note de renseignement, source: directe, valeur: sûre, objet: réaction des Polonais vis à vis du traité polono-soviétique, Archives Départementales du Pas-de-Calais (dalej: AD PdC), sygn. 1 Z 1087, b.p.; Marian Bugzel, „Wspomnienia starego emigranta”, w *Pamiętniki emigrantów 1878–1958*, wybór i oprac. Kazimierz Koźniewski (Warszawa: Czytelnik, 1960), 71; Beata Dżon, „Trzy kolory”, *Przegląd*, 20 lipca, 2008, <https://www.tygodnikprzeglad.pl/trzy-kolory/>.

³³ Ministerstwo Spraw Zagranicznych do ob. W. Gomułki, Wicepremiera Rządu Rzeczypospolitej Ministerstwo Ziem Odzyskanych, Warszawa, 29 III 1947 r., AAN, MZO, sygn. 69 (mf B-5171), k. 70; Lens, le 5 juin 1947, no 1192 SE, objet: a.s. situation actuelle de la

Pologne, source: sondages, valeur: sûre, AD PdC, sygn. 1 Z 1087, b.p.; Ryszard Beldzikowski, „Reemigranci z Francji, Belgii i Westfalii w Wałbrzychu”, w *Wałbrzyskie szkice*, red. Sylwia Bielawska, 167 (Wałbrzych: Gmina Wałbrzych, 2015) https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/10010/Wa%C5%82brzyskie%20szkice_2.pdf?sequence=1&isAllo-wed=y.

³⁴ Cyt. za Piotr Retecki, *Górnictwo w Wałbrzychu w latach 1945–1948* (Wrocław: Oficyna Wydawnicza Atut – Wrocławskie Wydawnictwo Oświatowe, 2010), 88.

³⁵ Beldzikowski, „Reemigranci z Francji”, 177; relacja Danieli Wiśniewskiej, 8 X 2016, Wałbrzych, relacja w zbiorach Anety Nisiobęckiej.

³⁶ Władysław Markiewicz, *Przeobrażenia świadomości narodowej reemigrantów polskich z Francji* (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie: 1960), 167–171; Retecki, *Górnictwo*, 77. „Morze też – opowiada Bolesława (Małgorzata) Michnicka-Bąk, żona Jana Bąka” w *Tu wszystko było inne. Wspomnienia bolesławieckich reemigrantów z Francji*, red. Kamila Dudek (Bolesławiec: Muzeum Ceramiki w Bolesławcu: 2015), 110–111; Na ten temat czyt. także: Caroline Roy, *Chronique d’un retour oublié. Les rapatriés polonais de France en Basse-Silésie après la Seconde Guerre Mondiale, 1945–1948*. (Otwock: Éditions AFC: 2008), Adèle Glazewski, *À la recherche du paradis perdu: trajectoires sociales et mémoires de l’exode, Les Polonais de France en Basse-Silésie, 1945–2001* (Bordeaux, 2001/2002).

³⁷ Cyt. za Władysław Markiewicz, *Przeobrażenia świadomości*, 220.

³⁸ Beldzikowski, „Reemigranci z Francji”, s. 167, 171; relacja Bogdana Adamusa, 8 października 2016, ze zbiorów Anety Nisiobęckiej.

³⁹ Komitet Gminny PZPR w Jedlinie-Zdroju do K[omitetu] P[owiatowego] PZPR w Wałbrzychu, Sprawozdanie, Jedlina-Zdrój, 16 IX 1950 r., Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej (dalej: AIPN), Oddział we Wrocławiu, AIPN Wr 032/76, k. 10.

⁴⁰ Sprawozdanie Szefa PUBP za okres od 4 IX 1950 do 3 X 1950, Ścisłe Tajne, AIPN, Oddział we Wrocławiu, IPN Wr, 053/313 t. 1, k. 80; Komitet Gminny PZPR w Jedlinie-Zdroju do K[omitetu] P[owiatowego] PZPR w Wałbrzychu, Sprawozdanie, Jedlina-Zdrój, 16 IX 1950 r., AIPN, Oddział we Wrocławiu, IPN Wr, 032/76, k. 11. Ponieważ Polacy ukrywali paszporty francuskie (również swoim dzieciom) przed polskimi władzami, powrót do Francji okazywał się niemożliwy, gdyż nie było w nim wizy wjazdowej do Polski.

⁴¹ Por. Markiewicz, *Przeobrażenia świadomości*, 220, 235; Retecki, *Górnictwo*, 78–79, 169.

⁴² Lens, le 5 juin 1947, no 1192 SE, objet: a.s.

situation actuelle de la Pologne, source: sondages, valeur: sûre, AD PdC, sygn. 1 Z 1087, b.p.

⁴³ Raport dekadowy za okres od 15 do 26 III 1947 r., [Sprawozdanie ze stanu sieci agenturalno-informacyjnej, Ścisłe Tajne (źródło: „Sawa” z dnia 18 III 1947 r.), AIPN, Oddział we Wrocławiu, IPN Wr 053/357, t. 1, k. 147; Beldzikowski, „Reemigranci z Francji”, 167, 171; Retecki, *Górnictwo*, 75.

⁴⁴ Guy Monge, Vice Consul de France à Wrocław à Son Excellence Monsieur George Bideault, Ministre des Affaires Étrangères (Sous-direction de l’Europe Orientale), Paris, le 22 mai 1947, Archives du Ministère des Affaires Étrangères à La Courneuve (dalej: AMAE), Europe 1944–1960, Pologne 1944–1949, sygn. 87, k. 119–120.

⁴⁵ Beldzikowski, „Reemigranci z Francji”, 180–183; Jean-Baptiste Chastand, „Bataille de mémoire entre les bassins miniers polonais et français”, *Le Monde*, 27 czerwca 2017.

⁴⁶ Chastand, „Bataille de mémoire”.

⁴⁷ Beldzikowski, „Reemigranci z Francji”, 180–183; „Janina (Janine, Żaneta) Brewka, „Ambasador kultury francuskiej w Bolesławcu opowiada Helena Strzelczak”, w *Tu wszystko było inne*, 23–27; Aneta Nisiobęcka, „Powrót Polaków z Francji na Górny Śląsk – polityka reemigracyjna oraz adaptacja reemigrantów”, w *Górny Śląsk w Polsce Ludowej (III). Wysiedlenia – emigracje – przyjazdy*, red. Bernard Linek, Piotr Solga (Opole: Państwowy Instytut Naukowy – Instytut Śląski, 2016), 24, 31, <http://www.institutslaski.com/wp-content/uploads/2012/12/GornySlask-PRL-III.pdf>; Chastand, „Bataille de mémoire”; relacja Jana Gallusa, Archiwum Historii Mówionej – Dom Spotkań z Historią (dalej: AHM), sygn. AHM 1138; relacja Danieli Wiśniewskiej, relacja Władysławy Wojcieszak, 8 października 2016 r., Wałbrzych, ze zbiorów Anety Nisiobęckiej.

BIBLIOGRAFIA

ARCHIWALIA:

Béthune, le 24 août 1945, note de renseignement, source: directe, valeur: sûre, objet: réaction des Polonais vis à vis du traité polono-soviétique, Archives Départementales du Pas-de-Calais (dalej: AD PdC), sygn. 1 Z 1087, b.p.

Dr Tadeusz Brzeziński Konsul Rzeczypospolitej Polskiej do Ministerstwa Spraw Zagranicznych DDK, 19 lutego 1929 r. Archiwum Akt Nowych, Konsulat RP w Marsylii, sygn. 314, k. 19.

Guy Monge, Vice Consul de France à Wrocław à Son Excellence Monsieur George Bideault, Ministre des Affaires Étrangères (Sous-direction de l’Europe Orientale), Paris, le 22 mai 1947. Archives du Ministère des Affaires Étrangères (dalej: AMAE), Europe 1944–1960, Pologne 1944–1949, sygn. 87, k. 119–120.

Komitet Gminny PZPR w Jedlinie-Zdroju do K[omitetu] P[owiatowego] PZPR w Wałbrzychu, Sprawozdanie, Jedlina-Zdrój, 16 września 1950 r. Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Oddział we Wrocławiu, IPN Wr 032/76, k. 10–11.

Lens, le 5 juin 1947, no 1192 SE, objet: a.s. situation actuelle de la Pologne, source: sondages, valeur: sûre. AD PdC, sygn. 1 Z 1087, (b.p.). Ministerstwo Spraw Zagranicznych do ob.

W. Gomułki, Wicepremiera Rządu Rzeczypospolitej Ministerstwo Ziem Odzyskanych, Warszawa, 29 marca 1947 r. Archiwum Akt Nowych, Ministerstwo Ziem Odzyskanych, sygn. 69 (mf B-5171), k. 70.

Raport dekadowy za okres od 15 do 26 marca 1947 r. [Sprawozdanie ze stanu sieci agenturalno-informacyjnej, Ścisłe Tajne (źródło: „Sawa” z dnia 18 marca 1947 r.) Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej, Oddział we Wrocławiu, IPN Wr 053/357 t. 1, k. 147.

Referaty i inne materiały dotyczące osadnictwa nierolniczego w 1946 r. Problem sił pracowniczych w przemyśle Ziem Odzyskanych. Archiwum Akt Nowych, Ministerstwo Ziem Odzyskanych, sygn. 2202, k. 59.

Sprawozdanie Szefa PUBP za okres od 4 września 1950 do 3 października 1950, Ścisłe Tajne, Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej, Oddział we Wrocławiu, IPN Wr 053/313 t. 1, k. 80

KSIAŻKI:

Becker, Jean Jacques, Serge Berstein. „Victoire et frustrations 1914–1929”. Série: *Nouvelle histoire de la France contemporaine*, Vol. 12. Paris: Éditions du seuil, 1990.

Beldzikowski, Ryszard. „Reemigranci z Francji, Belgii i Westfalii w Wałbrzychu”. W *Wałbrzyskie szkice*, pod redakcją Sylwii Bielawskiej, 167, 171, 177, 180–183. Wałbrzych: Gmina Wałbrzych, 2015.
https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/10010/Wa%C5%82brzyskie%20szkice_2.pdf?sequence=1&isAllowed=y.
 Dzwonkowski, Roman. „Polonia francuska”. W *Polonia w Europie*, pod redakcją Barbary Szedłowskiej-Ceglowej, 376. Poznań: Zakład Badań Narodowościowych PAN, 1992.
 Gruszyński, Jan. *Spółeczność polska we Francji 1918–1978. Problemy integracyjne trzech pokoleń*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1981.
 Janowska, Halina. *Polska emigracja zarobkowa we Francji 1919–1939*. Warszawa: Książka i Wiedza, 1966.
 Jarosz, Dariusz, Maria Pasztor. *Polska – Francja 1970–1980. Relacje wyjątkowe?* Warszawa: Oficyna Wydawnicza Aspra-JR, 2006.
 Jarosz, Dariusz, Maria Pasztor, Robineau, Bassarier i inni. *Z dziejów stosunków polsko-francuskich w latach 1948–1956*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2001.
 Markiewicz, Władysław. *Przeobrażenia świadomości narodowej reemigrantów polskich z Francji*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1960.
 Nisiobęcka, Aneta. „Powrót Polaków z Francji na Górną Śląsk – polityka reemigracyjna oraz adaptacja reemigrantów”. W *Górną Śląsk w Polsce Ludowej (III). Wyszędlenia – emigracje – przyjazdy*, pod redakcją Bernarda Linka i Piotra Solgi, 24, 31. Opole: Państwowy Instytut Naukowy – Instytut Śląski, 2016.
<http://www.institutslaski.com/wp-content/uploads/2012/12/GornySlask-PRL-III.pdf>.
 Ponty, Janine. *Les Polonais du Nord ou la mémoire des corons*. Paris: Autrement, 2004.
 Ponty, Janine. *Polonais méconnus. Histoire des travailleurs immigrés en France dans l'entre-deux-guerres*. Paris: Publication de la Sorbonne, 1988.
 Retecki, Piotr. *Górnictwo w Wałbrzychu w latach 1945–1948*. Wrocław: Oficyna Wydawnicza Atut – Wrocławskie Wydawnictwo Oświatowe, 2010.
 Roy, Caroline. *Chronique d'un retour oublié. Les rapatriés polonais de France en Basse-Silésie après la Seconde Guerre Mondiale, 1945–1948*. Otwock: Éditions AFC, 2008.
 Wrześciński, Wojciech. *Polski ruch narodowy w Niemczech w latach 1922–1939*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2005.

PRACE DOKTORSKIE I MAGISTERSKIE NIEOPUBLIKOWANE:

Glazewski, Adèle. „À la recherche du paradis perdu : trajectoires sociales et mémoires de l'exode, Les Polonais de France en Basse-Silésie, 1945–2001”. Praca magisterska, Institut d'études politiques Bordeaux, 2001/2002.
 Nisiobęcka, Aneta. „Reemigracja Polaków z Francji oraz ich adaptacja w Polsce Ludowej w latach 1945–1950”. Praca doktorska, Uniwersytet Warszawski, 2015.
 Sękowski, Paweł. „Les Polonais en France dans l'immédiat après-guerre (1944–1949)”. Praca doktorska, Uniwersytet Jagielloński – Université Paris-Sorbonne IV, 2015.
 Vychytil-Baudoux Florence. „Le Comité électoral des Polonais naturalisés (1953–1976): Une expérience polonienne en France”, praca magisterska, Science Po, Paris, 2008.

ARTYKUŁY PRASOWE:

Chastand, Jean-Baptiste. „Bataille de mémoire entre les bassins miniers polonais et français”. *Le Monde*, 27 czerwca, 2017.
http://www.lemonde.fr/europe/article/2017/06/27/les-changements-de-noms-de-rue-en-pologne-creent-la-polemique-dans-le-bassin-minier_5151972_3214.html.
 Dubus, Gilles. „Quand les timbres-poste reconnaissent ou ignorent les migrants et les réfugiés”. *Revue européenne des migrations internationales* 12, no 2 (1996): 92.
 Dzwonkowski, Roman. „La vie religieuse dans les milieux ouvriers polonais en France après la Seconde Guerre Mondiale”. *Revue du Nord* no 7, Collection Histoire. Hors-Série (1992): 27–28.
 Dzwonkowski, Roman. „Przemiany polskiej parafii w północnej Francji (1922–1972). Studium historyczno-socjologiczne parafii w Oignies”. *Studia Polonijne* t. 1 (1976): 75.
 Dżon, Beata. „Trzy kolory”. *Przegląd*, 20 lipca, 2008.
<https://www.tygodnikprzeglad.pl/trzy-kolory/>.
 Nowicki, Christian, Edouard Papalski. „Une vie en Polonia”. *Dzień Dobry Magazine*. Łącznik polsko-francuski. Le trait d'union franco-polonais, luty/marzec, 2017: 136.
 Papalski, Edouard. „Pour préparer le centenaire. Appel à la commémoration de l'arrivée massive des Polonais en France”. *Dzień Dobry Magazine*. Łącznik Polsko-Francuski. Le trait d'union franco-polonais, kwiecień/maj, 2017: 137.
 Teneul, Anne-Lise. „Quand l'État français expulsait des mineurs polonais manu militari”. *La Voix du Nord*, 11 października, 2015.
 Materiały pamiątkarskie:

Bugzel, Marian. „Wspomnienia starego emigranta”. W *Pamiętniki emigrantów 1878–1958*, wybór i opracowanie Kazimierz Koźniewski, 71. Warszawa: Czytelnik, 1960.
 Janina (Janine, Żaneta) Brewka, „Ambasador kultury francuskiej w Bolesławcu opowiada Helena Strzelczak”. W *Tu wszystko było inne. Wspomnienia bolesławieckich reemigrantów z Francji*, pod redakcją Kamili Dudek, 23–27. Bolesławiec: Muzeum Ceramiki w Bolesławcu, 2015.
 „Morze łez – opowiada Bolesława (Małgorzata) Michnicka-Bąk, żona Jana Bąka”. W *Tu wszystko było inne. Wspomnienia bolesławieckich reemigrantów z Francji*, pod redakcją Kamili Dudek, 110–111. Bolesławiec: Muzeum Ceramiki w Bolesławcu, 2015.
 Olszański, Tomasz. *Życie tułaczce*. Warszawa: Książka i Wiedza, 1957.
Pamiętniki emigrantów, cz. 2: Francja, przedmowa Ludwik Krzywicki. Warszawa: Instytut Gospodarstwa Społecznego, 1939.
 Papalski, Edouard. *Z Polonią i polską w sercu (Une vie en Polonia)*. Béthune: Nord Avril, 2016.
Polonaises aux champs. Lettres de femmes immigrées dans les campagnes françaises (1930–1935), opracowanie Sylvie April, Maryla Laurent, Janine Ponty, Elżbieta Łątko, Monika Salmon-Siama. Paris: Le Rocher de Calliope/Numilog, 2015.
 Szelong, Edmond i Alain. *Ożarów, les racines polonaises*. Montricher (Suisse): Les Éditions Noir sur Blanc, 1999.
 Szelong, Edmond i Alain. *Polonais en France*. Montricher (Suisse): Les Éditions Noir sur Blanc, 2001.
 Taront, Antoni. *Wspomnienia emigranta polskiego z północnej Francji*, opracowanie Daniel Beauvois, Kazimierz Ożóg, Jadwiga Śrutek. Wrocław-Warszawa-Kraków: Ossolineum, 1994.

RELACJE:

Dom Spotkań z Historią Archiwum Historii Mówionej, relacja Gallusa Jana, AHM 1138.
 Ze zbiorów Anety Nisiobęckiej:
 Adamus Bogdan, Wałbrzych, 8 października 2016.
 Wiśniewska Daniela, Wałbrzych, 8 października 2016.
 Wojcieszak Władysław, Wałbrzych, 8 października 2016.
 Materiały internetowe:
 Muzeum Starej Kopalni w Wałbrzychu. Wystawa „Le retour oublié”. Dostęp 23 czerwca 2017.
www.facebook.com/Wystawa-Zapomniane-Powr%C3%B3t-Le-Retour-Oublie-330053477329518/.

Training, Integration, Inclusion: an Evaluation of the Direct and Indirect Impact of the Erasmus Program

THE ARTICLE

Abstract

Is there empirical evidence for links between student mobility, international labour mobility and employability? This paper is aimed at investigating how participation in an international exchange programme during students' higher education course of studies might impact their future aspirations to live or work in an

European context. Based on empirical analyses, such as Erasmus Impact Study (EIS) on Effects of Mobility on the Skills and Employability of Students and the Internationalization of Higher Education Institutions published in 2014, Erasmus Impact Study – A Comparative Analysis of the Effects of Erasmus on the Personality, Skills and Career of Students of European

Regions and Selected Countries published in 2016, and an online survey conducted among students from Northern, Southern, Western and Eastern Europe, this paper aims to demonstrate the success of the Erasmus programme, both in terms of better access to the labour market and the even more significant socio-cultural impacts of the programme.

Keywords:

Erasmus mobility, impact effect, policy results

Introduction

In 1987, the Council of Ministers of the European Community passed the European Community Action Scheme for the Mobility of University Students (ERASMUS). The main objective of ERASMUS is “to achieve a significant increase in the number of students [...] spending an integrated period of study in another Member State” [Council of the European Communities, European Community Action Scheme for the Mobility of University Students (Erasmus), 1987]. Student mobility was to be increased through the creation of a European university network, individual scholarships and mutual recognition of academic credits. Since then, ERASMUS has been continually expanding. However, as repeatedly stated by politicians and analysts, with the introduction in the Maastricht Treaty of the ‘status of European citizen’ and the transfer of responsibility of social policies to the EU, the major long-term policies pursued by the Erasmus programme became: 1) to create a common feeling of European citizenship, and 2) to promote the creation of a wider labour market.

In particular, to achieve its second objective the programme is geared towards towards the realization of periods of study abroad and the related effects. Today, in fact, the Erasmus programme contributes to quality improvement in higher education at 3 levels: systematic (policy), institutional, and individual, thus enhancing the employability of university graduates who have taken part in the Erasmus mobility programme.

One of the principal trends in current university education is the internationalization process (Bryła 2015), which includes international student mobility. A temporary period of study in another European country has remained to be an exceptional and professionally highly rewarded experience for students from Southern, Central and Eastern European countries (Teichler and Janson 2007). The Erasmus programme enhances the employability of graduates by enabling them to participate in an international collaborative project without the need to extend the length of their studies (James 2013).

The concept of mobile learning encompasses three dimensions, namely the mobility of technology, mobility of learners and mobility of the learning process, as well as the flow of information. A recent study based on data collected from 48 countries and regions concludes that countries aiming to attract talents from other countries should pay more attention to attracting international students and encouraging them to seek work opportunities in local employment markets after finishing studies. This paper will focus on the impact that participation in international student mobility programmes, like Erasmus in Europe, has on obtaining a much wider and more intensive educational and social experience, and on its strong implications for the subsequent individual professional career, as well as the policies of the European Union.

The political reasons for the program

The Erasmus programme was introduced as the EU's flagship education and training programme, and on the occasion of its twentieth anniversary in 2007, Erasmus was celebrated as an important engine for European integration, for which the Erasmus generation works as a synonym. Erasmus is certainly seen as a European success story. The figures easily support this view: while a little over 3,000 students had the possibility to spend a study period abroad in one of the eleven participating countries in the first Erasmus year in 1987/88, nowadays, the overall majority of universities in Europe participate in the

Erasmus programme, forming partnerships among the universities, enabling over 150,000 students to study abroad in one of the thirty three participating countries (cf. Erasmus statistics of the European Commission, www.ec.europa.eu). This development illustrates how, substantially, the Erasmus programme has contributed to making studies abroad an experience no longer available to a minority, but one from which more and more students across Europe are able to profit.

The aim behind the Erasmus programme has always been ambitious, i.e. to help students to become internationally competent and well-prepared for job requirements in a closely interrelated European economy. This international experience is expected to have a positive impact on the personal development of the students, in particular their intercultural understanding and foreign language proficiency, but also their academic development. Furthermore, the Erasmus experience is seen as beneficial for students in terms of finding their first job after graduation and their early career.

The Erasmus programme contributes, in fact, to quality improvement in higher education at 3 levels: systematic (policy), institutional, and individual, thus enhancing the employability of university graduates who have taken part in Erasmus mobility. According to the literature review reported by European Commission in 2008 Erasmus impacts on the studies and the individual experience, having an effect on the nature of the career but not so clearly on its success. Erasmus alumni, are, in fact, more likely to have jobs that have visible international relevance, but the jobs are not necessarily higher in status or income. Employers seem to be more positive about the career effect of the Erasmus programme than the students themselves. The career effect is, however, not homogenous across the regions. Erasmus has a stronger effect on the careers of students from Central and Eastern European countries compared to those of students from Western Europe. The long-term effects of the participation in the Erasmus programme include the

establishment of an international network of former Erasmus friends, which may have both private and professional implications, and is usually maintained through online social media, especially Facebook (Bryła 2014).

The development of the programme

If in its initial years the program was reserved for a small number of students, studies abroad are no longer an elite experience as was the case when the Erasmus programme was originally launched. The impact of the Erasmus programme on the students' employment and early career has been the focus of some evaluation studies. One of the most important ones is a project called VALERA (VALue of ERasmus mobility), which focuses on identifying the impact of mobility on the mobile students' and teachers' careers within the Erasmus programme, by Bracht et al. In this study, 4,600 former Erasmus students from the academic year 2000/2001 were surveyed in 2005, that is about five years after their participation in the Erasmus programme (Bracht et al. 2006).

There were five target groups asked to share their perceptions of the impact of Erasmus mobility: national Erasmus agencies, ministries of education, conference of rectors/presidents/vice chancellors and umbrella organizations of employment agencies and companies.

The survey shows that formerly mobile students are considered by most experts to be superior to non-mobile students with respect to various competences. On average, in all mentioned competences, Erasmus students are better rated than non-mobile students. Many experts agree that former Erasmus students are in a better situation when it comes to job search. More than a half of the respondents (58 percent) believe that former Erasmus students spend less time on job searching than their non-mobile fellows.

According to half of the Erasmus experts, former Erasmus students will get employed sooner than non-mobile students. The interviewed experts believe that participation in Erasmus mobility improves the characteristics of employment and work.

Apart from the experts' opinions, Bracht et al. (2006, 50–51) investigated mobility from the perspective of students. The questionnaire addressed primarily the career of former Erasmus students after graduation, i.e. the transition to employment, the early employment history thereafter and their employment status at the time the survey was conducted. A broad range of indicators of professional success was employed: (a) graduation and job search, (b) initial employment, (c) present activity, (d) employment situation and status at the time of the survey, (e) links between study and work assignment, (f) links between orientations and assessment of the professional situation, (g) international aspects of employment and work (working in an international context, international tasks, European and international mobility).

The former Erasmus students covered by that study assessed their competences upon graduation very positively. Not surprisingly, this was especially true regarding the competences which could be attributed directly to the study-abroad period, such as adaptability or foreign language proficiency. However, they also rated their knowledge related to their field of study and their skills in a very positive way. Asked to compare their competences upon graduation to the competences of non-mobile graduates, they rated themselves substantially better in terms of such international competences as knowledge of other countries, foreign language proficiency, or intercultural understanding. More than 90 percent report better abilities in these regards. The students also felt better prepared for future employment and work (63 percent) and somewhat better (53 percent) with regard to field-specific knowledge and skills.

The job search period of former Erasmus students is relatively short, and the number of employers contacted to find their first job is relatively small. The Erasmus students surveyed in the VALERA study reported a job search period of less than four months on average and having contacted less than 20 employers. In fact, according to the responses of the surveyed Erasmus graduates, their international ex-

perience played an important role when entering the labour market. Sixty percent state that their foreign language improved, and 53 percent – that their period of study abroad was an important criterion in their recruitment process. This assessment is supported by the feedback of the employers, though with a different emphasis, as the employers state even more frequently (70 percent) that foreign language proficiency was an important criterion. The period of study abroad is stated by 30 percent of the employers to be an important factor in their recruitment decisions. Interestingly, there seems to be a considerable difference between employers from Central and Eastern European versus Western European countries for both aspects.

Through the different surveys within the framework of the VALERA study, a considerable variation of the results between different countries could be observed. The most remarkable differences, however, can consistently be found between the feedback obtained from respondents of Western versus Eastern European countries. Wherever applicable, these variations will be highlighted. The Erasmus supported study period is assessed positively by both former Erasmus students and employers, and certainly has a positive impact on the competences of the mobile students, as well as on their career development after graduation. Former Erasmus students rate their competences upon return and upon graduation very positively and, in all aspects, as superior to the competences of non-mobile students. This positive assessment applies not only to the competences which might be considered international or intercultural abilities, but also the knowledge and skills related to the students' field of study. The self-assessment of former Erasmus students is supported by the feedback of the surveyed employers, who, similarly, rate the competences of mobile graduates as superior to those of non-mobile graduates in all the surveyed aspects. Furthermore, both graduates and employers confirm a positive effect of studies abroad on the recruitment process, as well as on the international dimensions of the young

employees' work tasks. The effect on the income level, however, is perceived rather low. It has to be taken into account that there are substantial differences by country and by subject area.

The Erasmus Impact Study

After VALERA, another important study, the Erasmus Impact Study (EIS), published in September 2014, aimed to answer two major questions. Firstly, it analysed the effects of Erasmus student mobility in relation to studies and placements on individual skills enhancement, employability and institutional development. Secondly, it examined the effects of Erasmus teaching assignments/staff training on individual competences, personality traits and attitudes, as well as the programme's impact on the internationalization of Higher Education Institutions.

In order to answer the research questions posed, a quantitative and a qualitative study were both conducted. To produce sufficient quantitative data, the research team launched five online surveys in 2013, resulting in the participation of 56,733 students (including mobile students with and without Erasmus experience, and non-mobile students), 18,618 alumni (83 percent mobile with and without Erasmus experience), 4,986 staff members (academic and non-academic, mobile and non-mobile), 964 higher education institutions and 652 employers (of which 55 percent were small and medium-sized enterprises) across 34 countries participating in the study. In total, the sample for the study comprised 78,891 individual responses.

To measure real developments in the skills of students and staff after their stay abroad, EIS used six 'memo© factors' which are most closely related to employability: tolerance of ambiguity (acceptance of other people's culture and attitudes and adaptability), curiosity (openness to new experiences), confidence (trust in one's own competence), serenity (awareness of one's own strengths and weaknesses), decisiveness (ability to make decisions) and vigour (ability to solve problems). These six memo© factors are the characteristics of personality traits. In addition, develop-

ments perceived by students, staff, higher education institutions and employers were also analyzed.

Over 90 percent of the mobile students wished to experience living abroad, develop skills such as adaptability, and improve their language proficiency, followed directly by the desire to enhance employability abroad reported by more than 85 percent of the mobile students. Interestingly, only fourteen percent of non-mobile students did not study abroad because they did not find themselves eligible for support by the E+ programme, confirming that Erasmus is a rather non-selective mobility programme. For more than 50 percent of non-mobile students, the reasons for not going abroad included uncertainty about additional costs, lack of financial resources and personal relationships at home. Sixty two percent of the non-mobile students were from a non-academic family background, while this applied to 46 percent of Erasmus students.

The share of employers who considered experience abroad to be important for employability nearly doubled over the period between 2006 and 2013, increasing from 37 percent to 64 percent. In addition, 92 percent of the surveyed employers confirmed the importance of the six personality traits with regard to employability, i.e. tolerance of ambiguity, curiosity, confidence, serenity, decisiveness and problem-solving skills.

Having confirmed the relevance of the skills related to employability, EIS analyzed the impact of mobility on these skills. Erasmus students showed higher values for the six personality traits than non-mobile students – even before going abroad. After returning from their Erasmus experience, they increased their advantage over the non-mobile students by 42 percent. Previous research shows that personality traits are generally rather stable and subject to little and slow change. The absolute changes observed for Erasmus students were of the same intensity as other major life events, such as leaving their parents' house, and in line with changes observed in comparable studies.

However, more important than ab-

solute values, the most significant conclusions from such analysis relate to the trends observed when comparing groups before and after mobility. After their stay abroad, an average Erasmus student showed higher memo© values than 70 percent of all students.

Moreover, 51 percent of all mobile students and 52 percent of Erasmus students increased their employability skills as measured by the memo© factors. On the other hand, 81 percent of Erasmus students felt they had experienced an improvement in relation to these factors. This also shows the value of comparing perceptions with real measurements when analyzing the impact of mobility.

The study also observed the impact of mobility on other skills related to employability that could only be analyzed based on the statements of the respondents. More than 90 percent of the students reported an improvement in their soft skills, such as their knowledge of other countries, ability to interact and work with individuals from different cultures, adaptability, foreign language proficiency and communication skills. In addition, 99 percent of higher education institutions reported a substantial improvement in their students' confidence and adaptability after an Erasmus-supported period abroad.

How does Erasmus programme influence a student's future career and social life? In addition to skills, EIS also analyzed the impact of mobility on working life and careers. More than one third of the students who did an Erasmus work placement were offered a job by their host company. The experience seems to foster entrepreneurship: almost one in ten students on a job placement have started their own company, and more than three in four students plan, or can envisage to do so in the future.

Mobility also affects employment rates. Former mobile students are half as likely to experience long-term unemployment compared with those not going abroad. Even five years after graduation, the unemployment rate of mobile students was 23 percent lower than for non-mobile students. Of the surveyed employers,

64 percent reported that graduates with an international background were given greater professional responsibility more frequently, a proportion that has increased by 51 percent since 2006. Of the surveyed Erasmus alumni, 77 percent held positions with leadership components ten years after graduation and Erasmus alumni were 44 percent more likely to hold managerial positions than non-mobile alumni.

Student mobility also promotes future job mobility. Of the mobile alumni, 40 percent had left the country at least once since graduation, compared with 23 percent of the non-mobile alumni. In addition, 93 percent (compared with 73 percent of the non-mobile students) could envisage living abroad. Former Erasmus students are also more than twice as likely to change their employer as non-mobile alumni. More than 80 percent of the surveyed Erasmus students felt a strong bond with Europe.

In terms of personal relationships, at the time of the survey, 33 percent of the Erasmus alumni had a life partner of a different nationality than their own, nearly three times more than among non-mobile alumni (13 percent), and 27 percent of Erasmus alumni had met their current life partner during their stay abroad.

In general, a majority of universities consider Erasmus to be the most relevant strategic asset of any educational programme offered to students. Study mobility is considered the most important aspect of the Erasmus programme in relation to internationalization by 83 percent of universities, and for their international profile by 80 percent of universities.

Since 1997, also university teachers have had the possibility to teach abroad within the framework of the Erasmus programme. The teachers, who contrary to the students in most cases already have a vast international experience, coming back from their Erasmus stay similarly describe their teaching period abroad as being a valuable experience that has opened new perspectives. Nearly 8,000 teachers took this opportunity in the first year. The number of outgoing teachers has been constantly rising since then, amounting

to over 60,000 Erasmus teachers in 2016 (cf. Statistical Annex Erasmus+ Annual Report 2016). The primary focus of the teaching staff mobility is not the promotion of teachers' professional careers, but to foster the learning conditions of mobile as well as non-mobile students at both home and host institutions, even though the Erasmus experience might also have an influence on teachers' competences and on their individual careers.

The circumstances of an Erasmus teaching assignment could not be more different to an Erasmus study period abroad: Erasmus teachers, the majority of whom spend less than two weeks teaching abroad, are already in advanced stages of their career, have in general a vast international experience, and are well integrated in international networks. Most of them do have a permanent job, holding a senior academic position, or are already full professors. It might not be expected for this relatively short period to have a great impact on the professional life of an experienced academic teacher and researcher, but exactly the opposite seems to be true: the teachers report in fact a considerably positive influence on their career prospects, especially regarding international research contacts. A slightly less auspicious, yet still positive influence is seen by the mobile teachers on their teaching activities. Overall, the impact tends to be perceived as more evident among teachers from Eastern and Central Europe than among teachers from Western European countries. We observe the same trend here as in the case of the former Erasmus students, yet the difference is even more striking for teachers than for students.

It is interesting to note that, when interviewed about the opportunities for going abroad for teaching assignments, teachers perceive their home institutionism to be less supportive in comparison with the perception of the university leaders interviewed. Most of the teachers, in fact, report that they feel their teaching mobility to be their individual responsibility, meaning extra work without any compensation. Still, the feedback of teachers and university leaders suggests that

teaching mobility is especially valuable to foster the provisions and conditions for student mobility at the involved institutions. This view is supported by the feedback of experts and practitioners, who have been discussing the first results of empirical surveys in workshops. They emphasize that intensification of teaching mobility would lead to a better embedding of the Erasmus study period in the whole course of studies of mobile students. Consequently, this would lead to an improved recognition of study achievements, reduce the need for the extension of studies, and, eventually, with the integration of improved learning strategies, reinforce the overall professional value of the Erasmus study period abroad.

With regard to the impact of staff mobility, mobile staff show statistically significantly higher values in five out of the six personality traits than non-mobile staff. More than 70 percent of the staff agreed that the most important aspect of their mobility was the increase in their knowledge of good practices and skills that would benefit their home university. Eighty one percent of the academic staff observed beneficial effects on the quality of teaching and on multi-disciplinary and cross-organizational cooperation in teaching.

These results are also confirmed by a recent survey by the Italian Erasmus Agency Indire, published at the beginning of March 2018, carried out on a sample of 1400 students aged 25–30 years old, half of whom took part in the Erasmus project. In particular, a largely positive assessment of the impact of the Erasmus + program and of the previous Lifelong Learning Programme on the education system in Italy emerges from the university sector. The mobility experience is perceived by the academic universe as an opportunity for personal, social and professional growth.

The experience met expectations for almost the entire mobile sample analyzed. In fact, 98 percent of the respondents stated that they had achieved their personal learning objectives. This result is in line with what was recorded in the high education universe but with a slight incremental component on the university side. One of

the propulsive elements of the programme in question is, of course, the possibility of acquiring, in a new context, different experiences and skills that could not have been acquired at the home university. This conviction, shared by 93 percent of the respondents, can be identified with some 'symbolic competences', such as language skills (55 percent), acquisition of new methods of study (31 percent), and establishing relationships with people from different cultures (19 percent).

The non-mobile respondents have the same opinions regarding this aspect as the mobile students covered by the survey. Both categories of students believe that the mobility experience is very useful in terms of personal growth and relationships.

The survey paid particular attention to the skills that the respondents believed to have increased the most thanks to their mobility experience. In particular, the perception is that the European programmes make an important contribution to the ability of finding solutions in difficult and challenging contexts (problem-solving skills), independent learning and analytical skills. Furthermore, in terms of the respondents' sense of belonging, the interviewed students affirmed that their European sentiment was strengthened by the experience of mobility, along with their interest in European issues and a general interest in the world and world affairs. However, the impact of mobility on the active participation in European projects is less clear. Employability shows differences between the sample of unemployed and non-mobile persons, in fact, with the same age of registry and educational qualification achieved in the sample of non-mobile persons, there is a higher percentage of the unemployed compared to the unemployed sample (18 percent vs. 6 percent).

Despite the fact that the benefits of the activities related to the Erasmus + programme are universally recognized, there is still a group of students who are not covered by it. The reasons for this lack of access are associated with logistic (in particular a lack of time) and financial difficulties (the costs of participation and inadequate financial support provided),

which still emerge as the greatest obstacle to mobility.

The effects

Various studies suggest that the effect of Temporary Erasmus Mobility (TEM) on career success only emerges under certain circumstances, and that the following individual socio-demographic characteristics and situational factors are important when analyzing the impact of TEM: gender, family background, field of study, labour market sector, cohort and country of origin context. Evidence concerning the moderating factors is more coherent with respect to gender, family background and labour market sector than with respect to the field of study, cohort and country of origin context.

If we look, for example, at American graduates, (Opper 1991; Patterson 2012) observe that more men than women tend to feel that the experience of studying abroad had a positive impact on their earnings and chances for obtaining their first job after graduation.

In the field of gender differences, other studies do not show differences. DeGraaf, Cynthia, Larsen, and Ditta (DeGraaf et al. 2013) and Van Hoof and Verbeeten (Van Hoof and Verbeeten 2005) did not find male and female American college graduates to show differences in attributing studies abroad with an impact on their careers and future job opportunities. However, in spite of the fact that according to self-reports there is some evidence that women are more reserved about the career benefits of TEM than men, there are studies providing empirical evidence that women actually benefit more than men from studying abroad (Poot and Roskrug 2013; Sorrenti 2015).

With respect to family background, Di Pietro (Di Pietro 2015) and Sorrenti (Sorrenti 2015) conclude that Italian university graduates from less privileged backgrounds are affected more strongly by TEM, i.e. have better employment prospects. According to Sorrenti, externally funded exchange programmes are a "one shot opportunity for disadvantaged students to gain specific assets such as foreign language proficiency" (Sorrenti 2015, 27). In addition, Sorrenti

showed that graduates from lower social classes favour destination countries such as the UK or Germany, because these destinations are expected to involve more benefits in terms of future employment. According to Di Pietro, the effects of TEM on securing a job (Di Pietro 2015) three years after graduation are driven only by the effects that study abroad programmes have on individuals from disadvantaged backgrounds that would not have studied abroad without financial and organizational support.

European mobility research also provides a unique opportunity to make comparisons with respect to whether the (perceived) impact of participation in international mobility programmes differs by the country of origin. It is found that, subjectively, graduates from Central and Eastern European countries and from Southern European countries perceive Erasmus mobility to have a greater impact on their income and employment than graduates from Northern and Western European countries (Janson et al. 2009; Teichler and Janson 2007). The studies have suggested that academic, language and social skills acquired through international mobility generate more value in some countries than in others. However, cross-European studies fail to substantiate any classification of graduates into definable country-of-origin groups with respect to higher or lower returns on international experiences. Analyzing data from sixteen European countries, Rodrigues (Rodrigues 2013) finds significant and similarly sized returns on studying abroad in terms of higher hourly incomes for Poland and Czech Republic, as well as Italy, Spain, and France. According to Teichler (Teichler 2007), transnational mobility during the course of studies contributes favourably to income levels achieved five years after graduation in Belgium, the Czech Republic, France, Italy, Norway and Spain, but not so much in Estonia, Finland, the Netherlands, Switzerland, or the United Kingdom.

Thus, although subjective reflections may be of genuine interest to researchers and professionals, and may even have behavioural implications, they cannot be claimed to adequately describe how international experience affects actual labour

market outcomes. The way, in which the respondents view the causal structure of their social world is in fact subject to various forms of bias, well outlined by attribution theory in social psychology.

In response to the question of causality, studies using quasi-experimental methods (IV estimation, PSM or discontinuity designs) by and large corroborate the findings from ordinary multivariate regressions in showing positive labour market returns of TEM (an exception here is a study by Messer and Wolter 2007). Particularly studies applying an IV approach have brought into focus a theoretical controversy about who profits the most from TEM, considering that TEM is highly socially selective. On the one hand, there is evidence that TEM merely augments the labour market success of students who are already advantaged in terms of resources conveyed to them by their families (see Messer and Wolter 2007). On the other, there is also evidence that TEM particularly benefits the less privileged students who can make up for limited inherited family resources (see Di Pietro 2015; Sorrenti 2015). This mirrors the ongoing discussions about bias and selection when assessing the effect of education and about how effects vary across individuals and demographic groups (for the United States, see Hout 2012).

Furthermore, when trying to identify the factors that interact with TEM in influencing career outcomes, it must be kept in mind that the available evidence is still based on relatively few studies. Nevertheless, the following propositions about how the effect of TEM on career success is moderated by gender, family background, field of study, labour market sector, country of origin context, as well as cohort can be formulated. Particularly, TEM might be especially rewarding in terms of income for women as well as lower socioeconomic groups, i.e. individuals that in principle experience more difficulties when competing on the labour market. Regarding contextual moderators, TEM seems to produce wage returns in different study fields, yet tends to be irrelevant for producing such economic benefits in fields

of studies that are highly regulated by national educational and occupational systems (i.e. medicine and teaching). The private and often internationally oriented labour market sector provides TEM alumni with higher economic rewards than the public sector. Returns on TEM are not confined to specific (Western) countries, but might be higher in countries where TEM is more of an investment-related than consumption-related component of educational expenditure (e.g. producing a competitive advantage in Southern Europe, where unemployment and low employability is widespread even among university graduates).

Finally, whereas Europe-wide surveys show that young people become more reluctant to attribute professional value to their transnational mobility over time, at least from the human capital perspective (and since subjective impact assessments and objective outcomes tend to diverge), there are no indications that career benefits of TEM fail to materialize for younger cohorts.

The direct impact

As many other surveys reveal (Findlay et al. 2006), language is considered a barrier which can prevent people from taking part in international academic mobility programmes. However, in the case of Erasmus, students may go abroad not only to complement their studies at the hosting university, for academic reasons, but also to improve their knowledge of foreign languages, especially the most popular ones. Regarding other beliefs about Erasmus, it is appropriate to consider if climate of the host country plays a role as an attracting determinant. In Europe, two broad climate types may be distinguished, namely Mediterranean and continental/oceanic. Accepting the fact that tourism is more important for Mediterranean countries, we would expect these countries to receive more Erasmus students correspondingly.

In addition, academic considerations should not be disregarded altogether. This is demonstrated by universities being more prone to sign Erasmus Agreements with partner institutions that have a high

standard of education, and also by students, who tend to consider this factor as relevant for their future careers.

An overall revision of the individual results shown above allows us to view European student mobility as a dual phenomenon. On the one hand, student mobility is influenced by economic variables, such as the price level of hosting countries or geographical distance as the representation of transport costs, a finding that links student mobility to migration flows, since they share similar characteristics. The positive impact of such variables as university quality or the host country's language relevance seems also to support this first interpretation, namely that students will attempt to find the most suitable destination taking into consideration their future prospects of employment and career promotion. On the other hand, the observed tendency for choosing countries with a warm climate above other considerations allows us to state that student mobility is still frequently considered a leisure activity for European students.

The inclusion of variables related to climate differences is common in migration literature. TEM seems to be biased towards Mediterranean countries, which offer the best climate conditions. This result must be interpreted as the use of the Erasmus programme as a means of easy access to leisure activities by students enrolled in it. Hence, evidence suggests that despite the academic purposes behind the inception of this programme, there is a realistic danger of public funds being misused to finance leisure pursuits.

This ambiguity suggests that public support should adapt different policy measures to the above described special nature of student mobility, with the purpose of encouraging solely the kind of mobility that exclusively relates to learning objectives.

Over the last three decades, the EU has been carrying out an ambitious attempt to integrate HEIs from member countries with the purpose of enhancing high-skilled labour force, promote a deeper cultural integration, and contribute to building a sense of European identity. The Erasmus programme, supported financially

by the EU, has played a key role in these objectives, increasing quite considerably student mobility flows. However, in order to implement measures to boost these flows even further, it is necessary to ascertain the factors influencing student mobility.

It is common knowledge that the financial support granted by the EU and other institutions, the differences in the cost of living between given countries and the distance factor are still relevant when explaining TEM flows. Therefore, it seems evident that more financial support could enhance TEM. Another way to increase TEM figures could be to sign more agreements with neighbouring countries.

In terms of the results related to language improvement, it seems that students who would like to take part in Erasmus mobility, instead of being discouraged by the lack of knowledge of foreign languages, see it as an opportunity to learn or improve a major spoken foreign language. Thus, in order to attract more students, it seems practical for HEIs to offer subjects taught in those major spoken languages.

The indirect impact

The effects of studying abroad can be considered as something that affects the set of skills students acquire during their studies. One important question is whether these skills have a strong location-specific component. Some light can be shed on this question by investigating whether individuals who have studied abroad return to work in the same country, whether they decide to begin their working experience in a foreign country. There is a number of reasons why mobile graduates may be more likely to work abroad in the countries where they have studied. While studying abroad, they may have obtained skills that are of particular relevance in that specific labour market, e.g. language skills, knowledge of the local labour market, or personal contacts facilitating employment. On the other hand, it is possible that studying abroad affects the likelihood of working abroad equally for different work destinations, demonstrating that studying abroad widens the horizon of the student in general, leading them to search for a job outside their

home country, independently of where they studied before.

This question is also highly relevant from the policy-making perspective, as the ability of the Erasmus programme or other student mobility programmes to achieve an integrated European labour market depends on the assumption that students who went abroad to study in Europe are internationally mobile after graduation, yet choose to remain in Europe.

Numerous studies show that educational mobility programmes may have a potentially large role in affecting students' behaviour in their labour market mobility decisions. These results imply that an opportunity to attract talented graduates is to provide them with student exchange opportunities. Attractive universities and scholarship programmes may yield a return by attracting students, some of whom may be interested to remain in the exchange country later as skilled workers. In the context of the policy change under consideration, Erasmus is successful in that this student mobility scheme appears to contribute to the development of an integrated European labour market.

The educational background of a family is a well-recognized factor when explaining academic performance. In several studies, the percentage of population with tertiary education shows a positive relationship with TEM, suggesting an influence of the educational background at a country level on encouraging student mobility. Linked to this result is the role that time plays in this kind of empirical research. According to a new migration theory, students could imitate others' behaviour. The inclusion of time-fixed effects, which improve the model's significance, confirms this interpretation. This demonstration effect leads us to suggest that informing the pool of home students about the experiences of past Erasmus students may lead to increasing student mobility.

In addition, HEIs belonging to the TOP 200 Shanghai quality ranking universities are known to represent a significant pull factor when choosing TEM. Consequently, another possible recommendation that would encourage mobility would be a better

marketing strategy of the academic quality levels in the host country and implementation of any required measures to improve the positioning in academic rankings.

Conclusions

This study has been aimed at providing some insights into the dynamic implications of educational mobility decisions. It shows that there is little empirical evidence for a causal link between the participation in the Erasmus programme and the increased aspirations towards students' future career on the international labour market. The results indicate that those who participate in the Erasmus programme are already more inclined towards future geographical mobility and international jobs, even prior to taking part in it. The study-abroad experience has, in fact, transformed from an outstanding experience into a prerequisite for young graduates, becoming a door-opener to the labour market. However, the results also suggest that educational mobility programmes may potentially play an important role in affecting students' behaviour in regard to their labour market mobility decision. In the context of the policy change under consideration, Erasmus is successful considering that its student mobility scheme appears to contribute to the development of an integrated European labour market. The overall rating of the Erasmus impact, in addition, is clearly higher among former Erasmus students, employers and university leaders from Central, Eastern and Southern European countries than from Western European countries.

The results indicate that the effects of educational mobility programmes go far beyond affecting the decision to study abroad for some time, but rather reach far into the labour market. Hence, an interesting development would be to follow a sample of Erasmus graduates as their careers unfold. Nonetheless, even at this early stage, the results indicate that even short-term mobility investments can lead to significant further mobility investments later on. More generally, it is clear that participation in periods of study abroad improves personal and behavioural, as well

as cultural training, producing greater awareness in the process of job hunting, both in the native country and in the wider European context.

REFERENCES

- Bracht, Oliver, Contanze Engel, Kerstin Janson, Albert Over, Harald Schomburg, and Ulrich Teichler. 2006. "The professional value of Erasmus mobility. Final report presented to the European Commission – DG Education and Culture." Accessed February 21, 2011. http://ec.europa.eu/education/erasmus/doc922_en.htm.
- Bryła, Paweł. 2015. "The impact of international student mobility on subsequent employment and professional career: A large-scale survey among polish former Erasmus students." *Procedia – Social and Behavioral Sciences* 176, 633–641.
- DeGraaf, Don, Cynthia Slagter, Kelly Larsen, and Elisa Ditta. 2013. "The Long-Term Personal and Professional Impacts of Participating in a Study Abroad Program." *Frontiers: The Interdisciplinary Journal of Study Abroad* 23 (Fall).
- Di Pietro, Giorgio. 2015. "Do Study Abroad Programs Enhance the Employability of Graduates?" *Education Finance and Policy* 10, no. 2, 223–243.
- Dolga, Lia, Hannelore E. Filipescu, Crisanta-Alina Mazilescu, and Maria-Monica Popescu-Mitroi. 2015. "Erasmus Mobility Impact on Professional Training And Personal Development of Students Beneficiarie." *Procedia – Social and Behavioral Sciences* 191: 1006–1013.
- Erasmus Student Network. 2011. "Why study abroad?" Accessed March 2018. <http://www.esn.org/content/why-study-abroad/>.
- European Commission. "Statistics on Erasmus student and teaching staff mobility." Accessed February 21, 2011. http://ec.europa.eu/education/erasmus/doc920_en.html/.
- European Commission. 2014. *The Erasmus Impact Study. Education and Culture*. Luxembourg: European Union.
- Findlay, Allan M., Russell King, Fiona M. Smith, Alistair Geddes, and Ronald Skeldon. 2012. "World Class? An Investigation of Globalisation, Difference and International Student Mobility." *Transactions of the Institute of British Geographers* 37, no. 1, 118–131.
- Hout, Michael. 2012. "Social and Economic Returns to College Education in the United

States." *Annual Review of Sociology* 38, 379–400.

Humburg, Martin, Rolf van der Velden, and Annelore Verhaghen. 2013. *The Employability of Higher Education Graduates: The Employer's Perspective*. Brussels: Council of the European Union.

Kelo, Maria, Ulrich Teichler, and Berndt Watcher, eds. 2006. *EURODATA: Student Mobility in European Higher Education*. Bonn: Lemmens.

Jahr, Volker, and Ulrich Teichler. 2002. "Employment and Work of Former Mobile Students." In *Erasmus in the SOCRATES Programme: Findings of an Evaluation Study*, edited by Ulrich Teichler, 117–135. Bonn: Lemmens.

Janson, Kerstin, Harald Schomburg, and Ulrich Teichler. 2009. *The Professional Value of Erasmus Mobility. The Impact of International Experience on Former Students' and on Teachers' Careers*. Bonn: Lemmens.

Maiworm, Friedhelm, and Ulrich Teichler. 1996. *Study Abroad and Early Career: Experiences of Former Erasmus Students*. London, Jessica Kingsley.

Maiworm, Friedhelm, and Ulrich Teichler. 1997. *The Erasmus Experience: Major Findings of the Erasmus Evaluation Research Project*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.

Messer, Dolores, and Stephan C. Wolter. 2007. "Are Student Exchange Programs Worth It?" *Higher Education* 54, no. 5, 647–663.

Opper, Susan. 1991. "Study Abroad: A Competitive Edge for Women?" *Oxford Review of Education* 17, no. 1, 45–64.

Patterson, Thomas E. 2012. *Internationalization of Business Students: The Impact of a Foreign Study Experience on Career Choice and Perceived Job Marketability*. Dissertation. University of Southern Queensland, Brisbane, Australia. Retrieved from: <http://eprints.usq.edu.au/23128/>.

Rodrigues, Margarida. 2013. "Does Student Mobility During Higher Education Pay? Evidence from 16 European Countries." *JRC Scientific and Policy Reports*.

Sorrenti, Giuseppe. 2015. *The Spanish or the German Apartment? Study Abroad Outcomes and Their Recognition by the Labour Market*. In paper presented at the 3rd Lyon e Turin economics and management PhD workshop.

Statistical Annex Erasmus+, Annual Report 2016.

Teichler, Ulrich, and Kerstin Janson. 2007. "The Professional Value of Temporary Study in Another European Country: Employment and Work of Former Erasmus Students." *Journal of Studies in International Education* 11, no. 3, 486–495.

Van Hoof, Hubert B., Marja J. Verbeeten. 2005. "Wine Is for Drinking, Water Is for Washing: Student Opinions About International Exchange Programs." *Journal of Studies in International Education* 9, no. 1, 42–61.

Na granicy dwóch Korei. O emigracji do Korei Południowej i pracy na rzecz uchodźców z Korei Północnej opowiada dr Joanna Hosaniak

wiceprezeska Citizens' Alliance for North Korean Human Rights

---

Z ARCHIWUM EMIGRANTA

O życiu w Korei Północnej wiemy niewiele. Czasem w wiadomościach przemkną informacje o kolejnej próbie nuklearnej Korei Północnej, w portalu internetowym pojawi się artykuł o północnokoreańskim żołnierzu, który został postrzelony, gdy w trakcie brawurowej ucieczki przekraczał granicę w JSA (Joint Security Area – pilnie strzeżona granica między Koreą Południową a Północną). Skrawki informacji, które docierają przez media, wciąż niewiele wyjaśniają. Kraj będący teoretycznie w stanie wojny z Koreą Południową od ponad półwiecza pozostaje zagadką. Tak skomplikowaną i wydającą się niemożliwą do rozwiązania, że wielu zupełnie zapomniało o konflikcie z lat pięćdziesiątych, który doprowadził do podziału tego państwa na dwie części.

Podział Korei to pokłosie wojny koreańskiej. Jej zakończenie w 1953 roku utrwaliło sztuczny podział Korei na Republikę Korei, znaną pod wpływy Stanów Zjednoczonych, znaną jako Korea Południowa, i Koreańską Republikę Ludowo-Demokratyczną, czyli Koreę Północną, leżącą w rejonie wpływów ZSRR. Rozdzielenie Korei niemalże wzdłuż 38 równoleżnika podzieliło sztucznie tysiącletnie państwo w Azji Wschodniej na dwie diametralnie różne części.

Podział nie zmienił się przez ponad pół wieku do czasów dzisiejszych. Południe kwitło – mimo długiej, trudnej drogi stało się synonimem dynamicznego rozwoju państwa demokratycznego przy zachowaniu i celebrowaniu tradycji.

Natomiast Korea Północna zamknęła się na cały zewnętrzny świat. Do lat pięćdziesiątych XX wieku znajdowała się pod wpływem Związku Radzieckiego, a po jego rozpadzie pozostała państwem komunistycznym. Ideologia dżucze, czyli przekonanie o samowystarczalności państwa w każdym aspekcie jego funkcjonowania, sprawiła, że Północ odizolowała się od zewnętrznego świata. Biuro propagandy co rusz wysyła w świat informacje o potędze Korei Północnej, o dobrobycie i pokoju, które w niej panują dzięki sprawiedliwym rządom dynastii Kimów. Uciekinierzy, których jest już kilkadziesiąt tysięcy, przedstawiają w swoich relacjach zgoła odmienny obraz północnokoreańskiej rzeczywistości.

Jest to rzeczywistość, w której nieudol-

na gospodarka planowana doprowadziła do klęski głodu, a wręcz kastowy podział społeczeństwa uniemożliwia zmianę warunków życia. To świat, gdzie za nawet drobne sprzeciwienie się dyktaturze do obozu pracy trafia nie tylko ten, który dopuścił się wykroczenia, ale także jego rodzina i sąsiedzi. Gdzie nie można wyjechać dobrowolnie z własnego kraju – można z niego tylko uciec.

Dynastia Kimów stworzyła pozory demokracji ludowej i zrobi dużo, by to wyobrażenie w oczach świata utrzymać, nawet kosztem uśmiercania ludności – w rzeczywistości panuje tam bowiem okrutny reżim więżący swoich obywateli, nierządki w niehumanicznych warunkach.

O codzienności mieszkańców Korei Północnej wiele wie Joanna Hosaniak, która od lat pięćdziesiątych zajmuje się walką o prawa człowieka w tym kraju. Ma do niej wgląd dzięki rozmowom, jakie przeprowadza z uciekinierami, oraz pracy w Organizacji Narodów Zjednoczonych przy komisji rozliczającej północnokoreański reżim z jego wykroczeń. O pracy i życiu w Korei Południowej opowiedziała pracownikom Archiwum Emigranta w Warszawie, dokąd przyleciała na kilka tygodni, by odwiedzić swoich bliskich, a także by pracować z młodymi uchodźcami z Korei Północnej. Spotkałyśmy się w mieszkaniu jej siostry, gdy z dnia na dzień udało nam się wyłuskać z jej zapelnionego grafiku kilka godzin na rozmowę.

Joanna Hosaniak jest absolwentką Zakładu Koreanistyki na Wydziale Orientalistycznym Uniwersytetu Warszawskiego. Pomysł na studia nad kulturą Dalekiego Wschodu podsunął jej ojciec, który pracował jako inżynier w Japonii. „Był bardzo zafascynowany kulturą Wschodu i dużo o tym w domu rozmawialiśmy” – wspomina Joanna Hosaniak. Jednak o koreanistyce zdecydował szczęśliwy przypadek: „Myślałam o tym, że pójdę na japonistykę. Dostałam się, natomiast z braku miejsc zaproponowano mi, że przez rok będę studiować jakiś inny kierunek, a potem przeniosą mnie na japonistykę. Zaproponowano mi koreanistykę, która była drugim kierunkiem, o jakim myślałam. Tak już pozostało”.

Czas, w którym rozpoczęła studia Joanna Hosaniak, jest szczególny, gdyż był to pierwszy rocznik studentów, którzy studio-

► Protest CAFNKHR pod Ambasadą Laosu w Seulu. Władze Laosu odesłały dziewięciu uciekinierów z Korei Północnej, 31 maja 2015 r.

wali literaturę i historię Korei Południowej. Do 1993 roku na Krakowskim Przedmieściu wykładano filologię północnokoreańską. Po programowej wolcie w 1993 roku na Koreę Północną spuszczono zasłonę milczenia. „Nie mówiło się nic o Korei Północnej, mimo że część naszych wykładowców była w Pjongjangu i uczyła się na Uniwersytecie Kim Ir Sena” – opowiada Hosaniak. „Jeszcze rok wcześniej moi koledzy byli uczeni przez profesorów z Północy”.

Joanna Hosaniak zaczęła więc na własną rękę szukać informacji o tym, co dzieje się w tym państwie. „To był początek lat pięćdziesiątych, pierwszy Internet, jeszcze na takim starym, szarym monitorze. Pierwsze materiały, jakie udało mi się wyszukać, to były raporty największych zachodnich organizacji pozarządowych: Human Rights Watch i Amnesty International. Były tam wzmianki o tym, że na terenie Korei Północnej funkcjonują obozy

koncentracyjne. Ten temat bardzo mnie poruszył i zainteresował”.

Same studia wspomina jako wymagającą przygodę intelektualną: „To ciekawe i trudne studia, ponieważ trzeba się nauczyć zupełnie innego języka i wręcz w zupełnie odmienną kulturę. Nie były to studia, na jakich byli moi przyjaciele, którzy przygotowywali się dużo do sesji, a potem mieli trochę luzu. To były studia, na których ciągle trzeba było się uczyć. Jak studia zaczynało dziesięć osób, to kończyło je pięć”.

W czasie studiów Joanna Hosaniak pierwszy raz odwiedziła Koreę Południową w ramach trzymiesięcznych praktyk językowych na Uniwersytecie Yonsei w Seulu. Spotkanie z kulturą tego kraju było intensywne – lato to okres wilgotnych upałów, wzmocnionych pikantną koreańską kuchnią. W trakcie tego pobytu przypomniała o sobie Korea Północna. Joanna Hosaniak wspomina: „Do brzegu Korei Południowej przybiła łódź podwodna

z Korei Północnej. Znajdujący się na niej szpiedzy przedostali się do Korei Południowej. Służby bezpieczeństwa próbowały ich schwycić. Zamknięto wszystkie uniwersytety i otoczono je kordonem policji. To było takie namacalne świadectwo, że zawsze coś może się zdarzyć w stosunkach między tymi dwoma państwami”.

Im bliżej końca studiów, tym więcej było pytań o to, co potem: „Nie bardzo wiedziałam, jak zaangażować się w kwestię Korei Północnej, więc najpierw podjęłam pracę w Ambasadzie Republiki Korei w Warszawie. To było ciekawe doświadczenie, ale czułam się trochę jak w zamkniętym pudełku – dyplomaci nie do końca mają swobodę mówienia tego, co myślą”.

Po czterech latach spędzonych w ambasadzie nadszedł czas na zmiany – Hosaniak rozpoczęła pracę w Helsińskiej Fundacji Praw Człowieka (HFPC). Jak wspomina: „To był taki pierwszy moment, w którym zdałam sobie sprawę, że chciałabym się poważnie zająć tematem praw człowieka w Korei Północnej, jeszcze nie wiedząc dokładnie, co mogę tak naprawdę zrobić”.

Rok po dołączeniu Joanny Hosaniak do zespołu warszawskiego oddziału HFPC w Polsce zorganizowano międzynarodową konferencję poświęconą łamaniu praw człowieka w Korei Północnej. Joanna Hosaniak była jedną z głównych koordynatorek konferencji z ramienia fundacji. Konferencja pod nazwą „Prawa Człowieka i Uchodźców z Korei Północnej” odbyła się w dniach 29 lutego – 2 marca 2004 roku. Partnerem wydarzenia była najstarsza południowokoreańska organizacja pozarządowa zajmująca się prawami człowieka w Korei Północnej – Citizen’s Alliance for North Korean Human Rights (CAfNKHR – Sojusz Obywatelski na rzecz Praw Człowieka w Korei Północnej).

W ciągu trzech dni konferencji politycy, działacze i uciekinierzy z Korei Północnej spotykali się, by wspólnie dyskutować o tym, w jaki sposób międzynarodowa społeczność powinna reagować na łamanie praw człowieka przez rząd KRLD i temu przeciwdziałać. Jak wspomina Joanna Hosaniak, konferencja spotkała się z żywym odbiorem Polaków: „Dostawałam setki maili od ludzi, którzy pisali, że próbowali odmierzyć sobie na wadze, jak wygląda 30 gramów ziarna,

czyli dzienna racja żywnościowa uwięzionych w obozach pracy Koreańczyków. To było bardzo wzruszające. Zrozumiałam wtedy, że największym problemem jest to, że każda dyktatura próbuje zablokować dostęp do informacji. Nagłaśnianie tego, co się dzieje w takim kraju jak Korea Północna, i przedstawianie świadectw ofiar osobom na Zachodzie to największa siła społeczeństwa obywatelskiego”.

Spotkanie to odbiło się głośnym echem w polskich mediach i zapoczątkowało dyskusję w Polsce o dramatycznej sytuacji obywateli Korei Północnej. Było to także wydarzenie, które stanowiło punkt zwrotny w życiu zawodowym Joanny Hosaniak: „Konferencja z 2004 roku była dla mnie momentem formacyjnym. Także pod tym względem, że CAfNK zaproponował mi współpracę. Potrzebowali osoby, która rozszerzy ich działalność na arenę międzynarodową. Gdy dowiedziałam się o ich zaproszeniu, to jeszcze tego samego dnia po powrocie do domu poszłam na strych i wyciągnęłam walizki. Tata spytał mnie: «Co ty robisz?». Ja na to: «Tato, wyjeżdżam do Korei», a on: «Teraz? W nocy?». Odpowiedziałam mu: «Nie, ale muszę się przygotować». Wiedziałam, że wyjazd do tej pracy to spełnienie moich marzeń”.

Trzy miesiące po warszawskiej konferencji Joanna Hosaniak wyjechała do Korei Południowej. „Wydawało mi się, że wyjadę na rok, dwa, a potem w jakiś sposób uda się rozszerzyć tę działalność w Polsce. Wyjechałam w czerwcu 2004 roku, dziś jest sierpień 2017 roku. Nigdy w trakcie tych 13 lat nie myślałam o powrocie, bo pracując w Korei, uświadomiłam sobie, że to moja droga zawodowa i osobista, rodzaj powołania. To takie słowo, którego nie lubię, ale ono dobrze oddaje sens tego, kiedy człowiek czuje się szczęśliwy w tym, co robi, i nie zmieniłby tej pracy na żadną inną”.

Początek emigracji Joanna Hosaniak poświęciła na intensywną naukę języka, którego znajomość umożliwiła jej przeprowadzanie wywiadów z uciekinierami z KRLD. Od nich mogła bezpośrednio usłyszeć o warunkach panujących w tym kraju. Zbierane w wywiadach informacje służyły opracowaniu planów efektywniejszej pomo-

cy uchodźcom, a przede wszystkim zdobyciu wiadomości z pierwszej ręki o bieżącej sytuacji w Korei Północnej i uzyskaniu wglądu w politykę wewnętrzną państwa.

Podążając za myślą, że tym, co osłabia reżim, jest jawność informacji, Joanna Hosaniak dążyła przede wszystkim do ich opowszechnienia. Jak mówi: „Zależało mi na tym, by moją pracą przyczynić się do uratowania choć części osób”. Pracując z pisarzami, dziennikarzami i filmowcami, nagłaśniała w Europie, Azji, Ameryce Południowej i Afryce północnokoreański kryzys praw człowieka.

Działalność Joanny Hosaniak w CAfNK obejmuje stałą współpracę przy Organizacji Narodów Zjednoczonych. Jej głównymi zadaniami w ONZ z ramienia CAfNK jest kontakt z rządami i politykami zrzeszonych państw, by ci potępił reżim i działania Korei Północnej. Lobbying jest poprzedzony tworzeniem tekstów w języku angielskim przybliżających dramatyczną sytuację obywateli Korei Północnej. Następnie Joanna Hosaniak objaśnia dyplomatom potrzebę potępienia działań Korei Północnej na arenie międzynarodowej. Lobbying prowadzi do przyjęcia nowej rezolucji ONZ, wiążącej się z odcięciem importu do KRLD, zablokowaniem eksportu, czasami też, choć jest to drastyczny krok, wstrzymaniem pomocy humanitarnej dla obywateli Korei Północnej.

Od 2003 roku w ONZ obecna jest funkcja komisarza ds. Korei Północnej. Organizacja ta co roku wydaje raport o stanie praw człowieka w KRLD oraz rekomendacje dla KRLD w celu polepszenia sytuacji praw człowieka w tym kraju i dostosowania ich do standardów międzynarodowych. W 2009 roku Korea Północna, jako pierwsze państwo w historii ONZ, odrzuciła te wskazówki.

Działalność Joanny Hosaniak w Organizacji Narodów Zjednoczonych doprowadziła do uchwalenia w 2014 roku przełomowej rezolucji ONZ (A/RES/69/188). Dokument ten był owocem przełomowego raportu o stanie praw człowieka w Korei Północnej.

Wszystko zaczęło się rok wcześniej, gdy Hosaniak razem ze swoją znajomą z organizacji Human Rights Watch doprowadziły do powołania komisji śledczej ONZ ds. praw człowieka w Korei Północnej. O potrzebie powołania takiej komisji wydała oświadczenie Wysoki Komisarz Narodów

Zjednoczonych do spraw Praw Człowieka Navanethem Navi Pillay.

Dzięki jej oświadczeniu możliwe było dalsze lobbowanie rządów państw europejskich do głosowania za powołaniem komisji śledczej. Do jej utworzenia doszło 21 marca 2013 roku w wyniku jednogłośnego głosowania. Powołano gremium składające się z trzech ekspertów – Michaela Kirby’ego (sędzia sądu najwyższego Australii), Sonji Biserko (działaczka pochodząca z Serbii zajmująca się tematem rozliczeń w byłej Jugosławii) oraz Marzuki Darusmana (pochodzący z Indonezji dotychczasowy specjalny komisarz ONZ ds. Korei Północnej).

„To był rok bardzo ciężkiej pracy i ogromnego stresu” – wspomina Hosaniak, opowiadając o pracach komisji. Jej organizacja miała za zadanie zapewniać dokumenty i zeznania świadków udowadniające łamanie praw człowieka w Korei Północnej w konkretnych obszarach. „Odbywały się publiczne przesłuchania, otwarte dla prasy i publiczności. Zeznawały osoby, które nie miały rodziny w Korei Północnej i swoimi zeznaniami nie naraziłyby jej członków na zagrożenie ze strony rządu KRLD” – opisuje Hosaniak.

Raport z rocznych prac został opublikowany 17 lutego 2014 roku. Jak podkreśla Hosaniak: „Na każdej ze stron raportu mówi się o tym, że w Korei Północnej dochodzi do łamania praw człowieka na skalę zbrodni przeciwko ludzkości i rząd KRLD, a zwłaszcza jego liderzy, powinni zostać skierowani do Międzynarodowego Trybunału Karnego”.

Dokument *Report of the Detailed Findings in the Democratic People’s Republic of Korea* został uznany za kamień milowy w recepcji praw człowieka w Korei Północnej. Przeniósł międzynarodową uwagę z programu nuklearnego KRLD na tak podstawową kwestię jak stan praw człowieka w tym kraju. W raporcie podkreślono, że naruszanie praw człowieka w Korei Północnej zachodzi w niemal każdej sferze życia – od klęski głodu, przez wyrugowanie wolności słowa z dyskursu publicznego i represjonowanie osób innego wyznania, aż po zmuszanie kobiet do aborcji, torturowanie więźniów politycznych i utrzymywanie siatek obozów pracy. Przewodniczącą komisji sędzia Michael Kirby porównał sytuację w Korei

▶ Protest przeciwko deportacji uchodźców z Chin do Korei Północnej przeprowadzony w ramach konferencji „Prawa Człowieka i Uchodźców z Korei Północnej” pod ambasadami obu państw. Joanna Hosaniak w towarzystwie prof. Andrzeja Rzeplińskiego, ówczesnego Sekretarza Helsińskiej Fundacji Praw Człowieka, 2 marca 2004 r.

Północnej do nazistowskich zbrodni, terroru Czerwonych Khmerów i apartheidu w RPA.

Zgromadzenie Ogólne ONZ 18 grudnia 2014 roku uchwaliło zespół rezolucji potępiających politykę KRLD wobec własnych obywateli. To był ważny moment dla Joanny Hosaniak i jej przyjaciół – przyjęcie rezolucji A/RES/69/188 było finałem ich wieloletnich starań o pomoc ludziom uwięzionym w Korei Północnej. „Kiedy słowa tego raportu udało nam się wstawić do rezolucji i wszystkie rządy mówiły, że KRLD

powinna ponieść odpowiedzialność za zbrodnie, a reprezentanci komisji prosili radę bezpieczeństwa ONZ o skierowanie tej sprawy do Międzynarodowego Trybunału Karnego... to myśmy wszyscy płakali” – opisuje Joanna Hosaniak. „Wtedy przyszło takie oświecenie, ileśmy dokonali. W zasadzie to trwało tylko 10 lat – ludzie [w Polsce – przyp. aut.] walczyli z komunizmem przez długie dziesięciolecia. Pamiętam nasze pierwsze wizyty w ONZ i pierwsze spotkania z dyplomatami, zwłaszcza tymi z Azji

Południowo-Wschodniej i z Afryki – oni w ogóle nie chcieli z nami rozmawiać, wyrzucali nas. I teraz ta zmiana, przyznanie, że tak, w Korei Północnej są dokonywane zbrodnie i należy doprowadzić do postawienia przed sądem osób, które są za to odpowiedzialne. Człowiekowi wydaje się, że ma niewielki wpływ. A jednak właśnie to połączenie sił, wspólne działanie kilku osób na rzecz ważnej sprawy jest w stanie doprowadzić do ogromnej zmiany”.

Jeśli jednak północnokoreański rząd odrzuca rezolucje ONZ i nie stosuje się do zaleceń międzynarodowej społeczności, to czy dokumenty mogą mieć jakikolwiek wpływ na zmiany w polityce wewnętrznej tego kraju? „Rząd północnokoreański na arenie międzynarodowej głośno krzyczy i protestuje, natomiast na ich wewnętrzną politykę zainteresowanie świata ma realny wpływ” – tłumaczy Hosaniak. Przykładem może być sytuacja północnokoreańskich kobiet. Na początku XXI wieku największym kryzysem dotyczącym tego rejonu świata było łamanie praw człowieka osób przebywających w więzieniach, w szczególności kobiet. Uchodźczynie, które przedostały się na teren Chin, przeważnie trafiały do handlu ludźmi. Rząd Chin uznaje uciekinierów z KRLD za nielegalnych imigrantów, nie za uchodźców. Na skutek chińskiej polityki jednego dziecka i faworyzowania męskich potomków Chin cierpią na nadwyżkę mężczyzn w populacji, którzy nierzadko szukają żon właśnie wśród uciekinierek z Korei Północnej. Dlatego młode dziewczyny i kobiety były zmuszane do ślubu z obywatelami Chin za cenę niewydania ich władzom. Niektóre z uciekinierek z KRLD były także sprzedawane do chińskich domów publicznych. Złapane na terenie Chin Koreanki były deportowane do Korei. Karą za ucieczkę z kraju było skierowanie do więzienia lub obozu pracy. Kobiety, które w momencie deportacji były w ciąży ze swoimi chińskimi partnerami, były również zmuszane do aborcji lub, gdy było na nią za późno, dzieci zrodzone z koreańsko-chińskich związków od razu zabijano.

Nagłośnienie przez organizacje tej tragicznej sytuacji doprowadziło do tego, że północnokoreański rząd ograniczył karę śmierci w stosunku do nowo narodzonych dzieci, a ciężarne zaczęły być lepiej

traktowane. Było to widoczne, a raczej słyszalne, w relacjach uchodźczyń, z którymi później rozmawiano w Korei Południowej. Rząd północnokoreański, by uchronić się przed zarzutami o łamanie praw człowieka, kazał więźniom podpisywać dokument zapewniający o tym, że nie naruszono ich praw. Choć to osobliwy sposób sprostanienia wymogom ONZ, jest to widoczna odpowiedź koreańskich władz na wywierany na nie międzynarodowy nacisk.

Kolejnym widocznym efektem działań komisji śledczej ONZ jest to, że Korea Północna w 2017 roku po raz pierwszy wpuściła na swój teren sprawozdawcę, który badał sytuację osób niepełnosprawnych. Mimo że nie miał on swobody poruszania się po kraju, sam fakt dopuszczenia takiego urzędnika do kontroli świadczy o tym, że KRLD próbuje dostosować się do stawianych jej wymogów i odeprzeć zarzuty. A są one poważne.

W grupach uciekinierów z KRLD od lat nie było osób niepełnosprawnych. Wzbudziło to podejrzania organizacji pozarządowych pomagających uchodźcom. „Zbieramy informacje, że osoby niepełnosprawne są umieszczane w specjalnych ośrodkach, wyizolowane w górskich wioskach” – opowiada Joanna Hosaniak. „Mieliśmy informację, że w szpitalach są ośrodki, które prawdopodobnie prowadzą eksperymenty z bronią, być może chemiczną, biologiczną, na osobach niepełnosprawnych. Takie informacje pojawiały się i tu, i tam. Czasami robiliśmy wywiad, który dotyczył czegoś innego, a dana osoba wspominała: «Była wyspa, na której były osoby niepełnosprawne» albo «Osoba z naszej wioski, która była umyślowo upośledzona i uciekła, mówiła o tym, że tam były jakieś eksperymenty». Szczegółowe informacje nie są przekazywane wprost i trudno dotrzeć do osób, które mają wiedzę na ten temat. Jednoznaczne potwierdzenie można uzyskać od osób związanych z północnokoreańskim reżimem. Uchodźcy, którzy znajdowali się na tak wysokim szczeblu państwowym, są jednak objęci programem ochrony świadków i organizacje pozarządowe mają do nich ograniczony dostęp. Joannie Hosaniak udało się porozmawiać z uchodźcą, który pracował w jednym z mi-

nisterstw w Pjongjangu. Potwierdził on istnienie ośrodków na wyspach. Do laboratoriów wysyłano osoby niepełnosprawne, na których wykonywano testy broni chemicznej i biologicznej. Policjantka, z którą także rozmawiała Joanna Hosaniak, mówiła, że osobom niepełnosprawnym policja odbiera dokumenty, po czym odsyła w nieznanne miejsce.

Wizyta Joanny Hosaniak w Polsce w sierpniu 2017 roku była związana z realizacją programu dla młodych uciekinierów z Korei Północnej. Instytut Pamięci Narodowej zorganizował warsztaty dla uchodźców z KRLD, które dotyczyły transformacji ustrojowej, rozliczania przestępstw poprzedniego ustroju i polityki historycznej. Uczestnikami była grupa studentów, którzy w przypadku zjednoczenia Korei powrócą na Północ i staną się tzw. liderami zmian – będą prowadzić do zjednoczenia, jednocześnie wprowadzając system, który miałby doprowadzić do rozliczenia KRLD z jej zbrodni. „Na Północy jest ogromnie dużo ofiar” – mówi Hosaniak. „Dla nas obozy koncentracyjne to temat żywy, natomiast jest to w jakiś sposób historia. Dla nich [Koreańczyków z Północy – przyp. aut.] to temat aktualny, bo te obozy cały czas działają. Tam cały czas umierają ludzie”. W Korei Północnej istnieje sieć obozów koncentracyjnych i więzień. Liczba ofiar reżimu sięga prawdopodobnie kilku milionów osób. Część z nich spoczywa w masowych grobach o nieustalonej lokalizacji. To, co będzie stanowiło palący problem w przypadku zjednoczenia Korei i do czego Joanna Hosaniak przygotowuje młodych z Północy, to rozliczenie zbrodni północnokoreańskiego reżimu. W czasie pobytu w Polsce młodzi Koreańczycy odwiedzili Kwaterę „Ł” na Cmentarzu Wojskowym na Powązkach i byli świadkami prac ekshumacyjnych. „Rozliczenie się z przeszłością wymaga ogromnego nakładu pracy, pieniędzy, ale przede wszystkim osób, które będą zaangażowane we wprowadzanie zmian i będą posiadały kompetencje do rozliczania się ze zbrodniami przeszłości. Oni właśnie zdali sobie sprawę, jak wiele jest tej pracy i jak bardzo trzeba zacząć ją już teraz – by zbierać materiały, relacje od osób, które

mogą coś wiedzieć o obozach, miejscach egzekucji” – opowiada Hosaniak.

Warsztaty w IPN, w których brali udział uchodźcy z Korei, było dla nich niestety przeżywaniem koszmaru na nowo. „Jeden chłopak był w więzieniu, bo uciekał z matką, złapali go w Chinach, deportowali i wsadzili do więzienia. Przypomniało mu się to, co przeżył jeszcze parę lat temu” – mówi Hosaniak. „Inna dziewczyna wspominała matkę. Obawia się, że jej mama trafiła do obozu”.

W Korei Południowej mieszka dziś ponad 30 tysięcy uciekinierów z KRLD. Duża część z nich czeka na połączenie Korei, gdyż będzie to dla nich moment, w którym połączą się ich rozdzielone przez dziesięciolecia rodziny i spotkają się z przyjaciółmi.

Społeczeństwo Korei Północnej nie jest całkowicie odcięte od zewnętrznego świata. Tak jak w czasach PRL, tak i teraz do Korei Północnej docierają nielegalnie przemycane płyty DVD z serialami i filmami, nadaje też Radio Free Asia. „To ma ogromny wpływ na to, jak Koreańczycy z Północy w ogóle odnoszą się do swojego kraju, swoich liderów i jak myślą o przyszłości Korei Północnej” – wyjaśnia Hosaniak.

Na początku swojego pobytu w Seulu Joanna Hosaniak przeprowadzała wywiady z Koreańczykami, którzy czasem mieli poczucie winy z powodu porzucenia ojczyzny. „W tym momencie nie znajduję już takiej osoby, chyba że będzie to członek nomenklatury reżimowej, który uciekł, bo istniało realne zagrożenie jego życia, nie zaś dlatego, że źle mu się żyło” – opowiada. Najmłodszy uciekinierzy to Koreańczycy, którzy znają świat zza wielkiej granicy. Słuchają muzyki swoich kolegów z Europy czy Stanów Zjednoczonych i oglądają seriale, które są emitowane w Seulu. Mają marzenia i aspiracje, które nie mieszczą się w granicach KRLD.

Czy są prognozy na zjednoczenie Korei? Obecnie następuje powolne, stopniowe odmawianie posłuszeństwa przez obywateli, co w połączeniu z rosnącą falą ucieczek i zewnętrznymi naciskami międzynarodowej społeczności na północnokoreański reżim spowoduje, że Korea Północna otworzy się i połączy z Połu-

dniem. „Myślę, że im więcej osób będzie uciekać z Korei Północnej, im więcej będzie też informacji wpływać do Korei Północnej właśnie przez te osoby, które uciekły, tym bardziej nas te osoby przybliżają do tego momentu” – uważa nasza rozmówczyni. A tym, którzy wciąż żyją w Korei Północnej, należy pomóc – tak jak robi to na co dzień Joanna Hosaniak.

BIBLIOGRAFIA

- “Council establishes Commission of Inquiry to investigate Human Rights Violations in the Democratic People’s Republic of Korea.” Accessed September 15, 2017. <http://newsarchive.ohchr.org/EN/NewsEvents/Pages/DisplayNews.aspx?NewsID=13178&LangID=E>.
- “Statement by Mr Michael Kirby Chair of the Commission of Inquiry on Human Rights in the Democratic People’s Republic of Korea to the 25th session of the Human Rights Council, Geneva, 17 March 2014.” Accessed November 2, 2017. <http://www.ohchr.org/EN/NewsEvents/Pages/DisplayNews.aspx?NewsID=14385&LangID=E>.

NOTA BIOGRAFICZNA

Joanna Hosaniak – absolwentka koreanistyki na Uniwersytecie Warszawskim. Pracowała w Ambasadzie Republiki Korei w Warszawie i Helsińskiej Fundacji Praw Człowieka. W 2004 roku przeprowadziła się do Korei Południowej i rozpoczęła pracę w Obywatelskim Sojuszu na rzecz Praw Człowieka w Korei Północnej (Citizens' Alliance for North Korean Human Rights), gdzie dziś pełni funkcję zastępczyni dyrektora generalnego. W 2013 roku starania tej organizacji sprawiły, że ONZ ustanowiła komisję rozliczającą Koreę Północną z jej zbrodni przeciwko ludzkości. W tym samym roku Joanna Hosaniak została odznaczona tytułem honorowego mieszkańca Seulu za swoją działalność na rzecz praw człowieka w Korei Północnej. W 2015 roku otrzymała odznakę honorową „Bene Merito”, przyznaną przez Ministerstwo Spraw Zewnętrznych RP.

Podróż na Wschód. Leon Barszczewski – oficer armii carskiej i fotograf XIX-wiecznej Samarkandy

VARIA

► Autor nieznan, Leon Barszczewski przy wodospadzie Julii, w górnym biegu rzeki Gulbas, ówczesny Emirat Buchar, 1896

Słowo „Orient” wydaje się umykać jednoznacznej definicji. Edward Said w klasycznej już publikacji *Orientalizm* stwierdził, że Orient stanowi na pół mityczną konstrukcję, przetwarzaną niezliczoną ilość razy od czasu inwazji Napoleona na Egipt

pod koniec XVIII wieku¹. Orient zamyka się w pewnych ramach geograficznych, które od XIX wieku powszechnie określa się jako tereny Azji lub Wschodu. Jest to obszar, który w świadomości Europejczyków od zawsze funkcjonował jako inny, obcy świat,

z jednej strony zachwycający swym kolorytem i egzotyką, a z drugiej wywołujący lęk i niezrozumienie. Ambiwalentny stosunek Europy do Wschodu widoczny jest zwłaszcza w reakcji na kulturę muzułmańską. Dla chrześcijańskiej Europy kwestia wielożenstwa, naruszanie praw kobiet czy brak demokracji stanowią wyraz zacofania i powód ostrej krytyki. Z drugiej jednak strony temat pięknych, półnagich odalisek był chętnie podejmowany przez XIX-wiecznych artystów, czego przykładem są zwłaszcza obrazy Ingresa. Orientalistyka znajdowała się poza tym w polu zainteresowania takich malarzy jak Delacroix, Gérôme czy Renoir.

Do XIX wieku Europejczycy czerpali wiedzę na temat Orientu z literatury podróżniczej, relacji nielicznych osób, które dotarły na ten obszar, a także z rysunków, które były próbą utrwalenia tamtejszej architektury i przyrody. W momencie podboju Egiptu przez Napoleona w 1798 roku europejska wiedza o Oriencie pogłębiła się, a charakter relacji między Wschodem i Zachodem zyskał nowy wymiar. Wówczas rozpoczął się wieloletni proces parcelacji Wschodu przez kraje Europy.

W konsekwencji politycznej ekspansji Europy w drugiej połowie XIX wieku na Wschód zaczęli przybywać masowo Europejczycy. Wielu z nich sprawowało stanowiska urzędnicze. Europejczycy przedsiębiorcy w krótkim czasie dostrzegli tam potencjał ekonomiczny. Niezbadany dotąd Wschód przyciągał też naukowców, a także artystów, którzy zaobserwowali zapotrzebowanie europejskiej klienteli na egzotyczne widoki. Inną grupą osób, które opuściły w tym czasie Europę, byli tzw. poszukiwacze przygód, dla których ramy konserwatywnej Europy stały się w pewnym momencie zbyt wąskie. O popularności dalekich podróży świadczą słowa niemieckiego dramaturga Karla Immermanna, który w latach czterdziestych XIX wieku napisał: „W klasie średniej podróże należały do wyjątków, a jeśli już je podejmowano, to z powodu interesów, z konieczności lub w przypadku szczególnie wyrafinowanego gustu. Teraz zwyczaj się zmieniły. Wyjątkiem jest ten, kto zostaje w domu”².

W Polsce w drugiej połowie XIX wieku, z uwagi na to, że był to okres zaborów,

charakter działalności Polaków za granicą był odmienny. Inicjatywy o charakterze badawczym czy kulturalnym nie były finansowane odgórnie, tak jak w innych krajach Europy³. Polscy artyści, którzy chcieli prezentować swe prace na wystawach zagranicznych, byli zmuszeni występować pod sztandarem jednego z krajów zaborczych. Leon Barszczewski, który w 1876 roku wyjechał do Samarkandy, leżącej w granicach ówczesnego Cesarstwa Rosyjskiego, również działał w określonych ramach, wynikających z ówczesnej sytuacji społeczno-politycznej kraju. Barszczewski pochodził z rodziny, dla której idee patriotyczne były bardzo ważne. Jego ojciec Szymon Barszczewski brał udział w powstaniu listopadowym, w wyniku czego rodzina zmuszona była zmienić miejsce zamieszkania. W powstaniu styczniowym brało udział czterech starszych braci Leona. On sam miał wówczas zaledwie 14 lat. Trzech z braci, Lech, Piotr i Michał, zesłanych zostało na Syberię, skąd nigdy nie powrócili. Czwarty brat, Szczepan, trafił do twierdzy szlisselburskiej, gdzie był więźniem przez wiele lat. Po przedwczesnej śmierci rodziców Leon wraz z dwoma braćmi, Ignacym i Konstantym, zostali otoczeni opieką rządową, co oznaczało wcielenie ich do Gimnazjum Wojskowego im. św. Włodzimierza w Kijowie. Leon Barszczewski kontynuował naukę w 2 Konstaktynowskiej Szkole Piechoty w Petersburgu, gdzie podczas jednego z egzaminów, zapytany o polskie powstania, stanął w obronie Polaków. W wyniku tej niesubordynacji został relegowany z wyższej szkoły oficerskiej i przeniesiony jako junkier do jednego z pułków liniowych. Skierowano go następnie do Szkoły Junkrów Piechoty w Odessie, którą ukończył w maju 1868 roku. W tym samym roku mianowano go na stopień chorążego, w 1873 roku został podporucznikiem, a dwa lata później porucznikiem.

W 1876 roku, już jako oficer armii carskiej, wyruszył na własną prośbę do Turkiestanu, który graniczył wówczas z Emiratem Buchary. Wraz z oddziałem przybył do stolicy tego państwa, Taszkentu, w listopadzie 1876 roku, podróżując przez Samarę, Orenburg, Kazalińsk, Karamakczy, Taszkent i Dżyzak. W swoim dzienniku zanotował: „Zacząłem

► Leon Barszczewski, *Widok lodowcowej groty Tachany-Chilk (źródło rzeki Zerawszan), ówczesny Emirat Buchary, 1876-1897*

swą pracę nad etnografią i naukami przyrodniczymi na południu Rosji. Kwatery wojskowe wypadały przeważnie w wioskach, gdzie nie mogłem zaspokoić swej żądzy wiedzy, jednak bardzo często odwiedzałem pobliskie miasta, gdzie mogłem korzystać z bibliotek. A że kraj, w którym przebywałem, był wówczas przedmiotem badań poważnych sił naukowych, postanowiłem poświęcić swe życie podobnym badaniom”⁴. Leon Barszczewski oprócz prowadzonych w Samarkandzie badań z zakresu archeologii i etnografii zajmował się również fotografią. W kolekcji około 330 zdjęć, które do dziś zachowały się

z tej wyprawy i są w posiadaniu prawnika Barszczewskiego Igora Strojeckiego, znajdują się przedstawienia etnograficzne, stanowiące niemal połowę kolekcji, kilkadziesiąt fotografii architektury oraz porównywalna liczba pejzaży.

Pejzaż był doskonałym tematem dla fotografów w pierwszych dekadach istnienia tego medium, ze względu na statyczność przedstawienia. Wkrótce po ogłoszeniu wynalazku fotografii w 1839 roku fotografowie zaczęli wychodzić z aparatem w plener. Oglądając dziś XIX-wieczne fotografie pejzażowe, warto zdać sobie sprawę z warunków,

► Leon Barszczewski, *Przełęcz i lodowiec Rowosang, ówczesny Emirat Buchary, 1876–1897*

w jakich pracowali ówczesni twórcy. Fotograficzna działalność Leona Barszczewskiego w Samarkandzie doskonale wpisuje się w ten obraz. Aparat fotograficzny Barszczewskiego ważył około 10 kg. Szklane klisze, które należało przetransportować w nienaruszonym stanie, przewożone były w jukach i skrzyniach, dźwiganych przez wielbłądy, konie i osły⁵. W czasie jednej z wypraw z 1896 roku, trwającej 4 miesiące, Barszczewski wykonał około 150 zdjęć w formacie 18 × 24 cm. Teren fotografował z wysokości Gór Hisarskich. Jan Sunderland zwrócił uwagę na fakt, że Barszczewski fotografował podczas tej ekspedycji miejsca trudno dostępne, gdzie zachmurzenie, charakterystyczne dla terenów górskich, znacznie utrudniało mu pracę⁶. Często, gdy docierał już do określonego miejsca, zapadał zmrok, więc fotografował w świetle księżycy, przy otwartej przesłonie, z długim czasem naświetlania. Fotografie Leona Barszczewskiego pozwalają nam

odtworzyć szlaki jego wędrówek po XIX-wiecznym Emiracie Buchary. Odbił on 23 ekspedycje naukowe w celu zbadania tego terytorium. Jak wskazują sprawozdania Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego, najlepiej poznał Emirat Buchary, Góry Zerawszańskie oraz Góry Hisarskie⁷. Niezwykle cenne w kolekcji zdjęć Barszczewskiego są przedstawienia lodowców, które zostały wyróżnione złotym medalem na wystawie światowej w Paryżu w 1895 roku. Zbiór ten jest owocem ekspedycji do lodowców Mura, Gawa-Hissari, Darwaz, Dychtan, Zerawszan. Barszczewski w Samarkandzie miał swoje laboratorium fotograficzne, co było wówczas warunkiem działalności fotograficznej. Obecnie uznaje się, że łącznie podczas swych wszystkich ekspedycji w głąb Azji Centralnej badacz wykonał od 600 do 900 zdjęć.

W II połowie XIX wieku fotografia, jako jeden z wynalazków rewolucji przemysłowej, zaczęła popularyzować się w Europie. Wydaje się, że właśnie techniczne cechy tego medium zdecydowały o przypisaniu mu właściwości naukowych. Uważano, że fotografia jest obiektywna, że przekazuje niekłamana prawdę o świecie. Tym samym zdjęcie stanowiło najdoskonalszy dokument, zastępując w tym względzie przedstawienia malarskie. Edouard Pontremoli określił nową technikę jako odkrycie, dzięki któremu możliwe stało się stworzenie ikony nienamalowanej ręką człowieka, stanowiącej obraz sensu stricto naturalny, a cały proces sprowadzał się do światła i chemii⁸. Ta XIX-wieczna wiara w „prawdziwość” fotografii była dodatkowo stymulowana przez teorie głoszone przez Amerykanina Olivera Wendella Holmesa⁹. Twierdził on, że zdjęcia są bardziej wiarygodne od relacji samych uczestników danego wydarzenia, na kliszy może bowiem zostać zarejestrowane coś, czego oni nie dostrzegli. W 1851 roku francuski pisarz i krytyk sztuki Francis Wey przywołał z kolei przykład barona Grosa, archeologa i dyplomaty, który oglądając przez mikroskop fotografię dagerotypową Akropolu, nagle dostrzegł na powierzchni kamienia wyrytą antyczną postać, do tej pory przez niego niezauważoną¹⁰. Amerykański historyk Martin Jay stwierdził, że dzięki fotografii zainicjowana została produkcja statycznych przedstawień tego, co

pierwotnie było „bezcielesną ulotnością”, jako że fotografia broniła przed „błędem patrzenia”, pozwalała zachować wierność szczegółom, wyłapywała świat w ruchu i była „impresjonistyczna”¹¹.

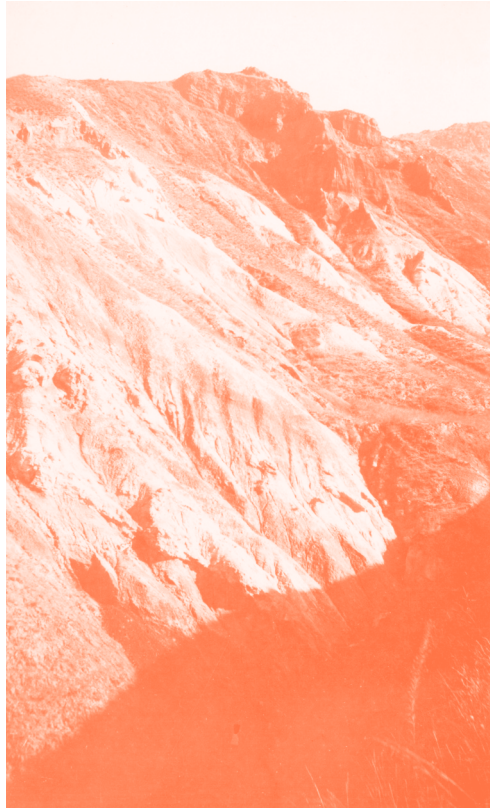
Allan Sekula wskazywał na „uwikłanie” fotografii w różne sieci czynników zewnętrznych. Twierdził, że fotografia niesie ze sobą przekaz i jest rodzajem wypowiedzi, której czytelność zależy od zewnętrznego zestawu warunków i założeń. W konsekwencji sens każdego przekazu fotograficznego z konieczności jest zdeterminowany przez kontekst¹². W XIX wieku nie brano powszechnie pod uwagę, że fotografia funkcjonuje w określonym kontekście społecznym i politycznym i tym samym może stać się narzędziem manipulacji. Była poddawana krytyce bądź uznawana za ważną, wartościową nie jako obraz, lecz jako światopogląd. Pomocna w prowadzeniu badań nad problematyką XIX-wiecznych fotografii powstałych w kontekście ekspansji Europy na Wschód jest powstała w latach osiemdziesiątych XX w. teoria postkolonialna. W Stanach Zjednoczonych i Anglii, czyli, co warto zaznaczyć, w krajach naznaczonych kolonialną przeszłością, była ona w ostatnich trzech dziesięcioleciach jednym z głównych dyskursów krytycznych w humanistyce. Przedmiotem jej badań jest każda kultura dotknięta procesem ideologii imperialistycznej od momentu kolonizacji do dziś¹³. Teoria zakłada, że dyskurs kolonialny racjonalizuje się w sztywnych opozycjach, takich jak dojrzałość–niedojrzałość, cywilizacja–barbarzyństwo, rozwinięty–rozwijający się, postępowy–prymitywny¹⁴. Idea postkolonializmu powstała w celu zreformowania intelektualnych oraz epistemologicznych dokonań humanistyki Zachodu i włączenia w swój obręb dotychczas blokowane głosy świata niezachodniego. Równocześnie z pojawieniem się teorii postkolonialnej rozpoczęła się wśród badaczy kultury wizualnej dyskusja na temat związku fotografii z kolonializmem, a tym samym badań nad zachowanymi zbiorami XIX-wiecznych fotografii w kontekście teorii postkolonialnej. Zakładając, że fotografia nie jest immanentnym odbiciem rzeczywistości, uwzględniając kontekst kulturowy i kwestie pozaartystyczne, można dostrzec sposób,

w jaki była ona wykorzystywana do celów społecznych i w konsekwencji również politycznych.

Fotografie pejzażowe Leona Barszczewskiego służyły mu jako materiał w prowadzonych przez niego badaniach. Prezentował je podczas swoich odczytów naukowych, a także w trakcie spotkań z Polonią¹⁵. Już po powrocie do Polski na wielkiej wystawie fotograficznej w Warszawie w dziale naukowym pokazywany był cykl jego autorstwa, zatytułowany „Sceny rodzajowe wschodnie”. Za te prace Barszczewski otrzymał złoty medal. Przy tej okazji w udzielonym wywiadzie powiedział m.in.: „Byłbym bardzo szczęśliwy, gdybym znalazł tu w kraju naśladowców, sam jestem już trochę za stary, zresztą i obowiązki służbowe nie pozwoliły by mi na wycieczki poza miejsce mego stałego pobytu. Lecz jest przecież tylu młodych miłośników fotografii... Mają oni jeszcze wiele pola do ciekawych badań etnograficznych i przyrodniczych kraju rodzinnego [...]”¹⁶.

Leon Barszczewski tworzył fotografie pejzażowe w kontekście panującej w II połowie XIX wieku mody na wizerunki ze Wschodu. Takie przedstawienia docierały masowo do Europy, rozpowszechniane w prasie, literaturze bądź w formie modnych wówczas *cartevisite*, czyli niewielkich fotografii, zazwyczaj portretowych, występujących najczęściej w formacie 6 × 9 cm, przyklejanych na większy kartonik i sygnowanych nazwiskiem autora i nazwą atelier. Wizerunki ze Wschodu, ze względu na swą ogromną popularność, z pewnością wpływały na wytworzenie się określonych mitów i wyobrażeń na temat Orientu. Fotografia podróżnicza w drugiej połowie XIX wieku odgrywała rolę „okna na świat” dla mieszczańskiej Europy. Świadczy o tym m.in. wypowiedź francuskiego publicysty Louisa de Cormeina, który w 1852 roku na widok fotografii Egiptu Maxime’a Du Campa stwierdził, że już niebawem nie trzeba będzie „wsiadać na okręty Cooka i Lapereau, żeby móc wyruszyć w pełne niebezpieczeństwo podróże; gdy fotografia zostanie powierzona kilku najbardziej odważnym i nieustrasżonym śmiałkom, wykona dla nas podróż dookoła świata i przywiezie nam tenże świat niejako w portfelu, podczas gdy my sami nie

► Leon Barszczewski, *Miejsce występowania rud kopalnych. Góry samarkandzkie, ówczesny Emirat Buchary, 1876–1897*

będziemy musieli nawet wstawiać z naszego fotela¹⁷.

Inny kontekst powstania fotografii pejzażowych Leona Barszczewskiego jest polityczny. W 1864 roku rozpoczął się 20-letni okres przejścia Azji Centralnej przez Rosję¹⁸. Samarkanda, do której Leon Barszczewski jako żołnierz rosyjski przyjechał w 1876 roku, uznała zależność od Rosji kilka lat wcześniej. Jednym z zadań Leona Barszczewskiego było wykonanie szczegółowej dokumentacji, również fotograficznej, nowo zdobytych terenów, a zwłaszcza określenie i naniesienie na mapę dróg przydatnych dla armii oraz wyznaczenie najlepszych połączeń z głównymi miastami państw sąsiadujących, m.in. z Afganistanem, Chinami czy Indiami. Barszczewski fotografował także tereny bogate w złoża naturalne. W 1882

roku w górach Andak odkrył żyły złota, w pasmach Karatau i Nuratyn-tau rudy żelaza, a w Bucharze malachity, turkusy, rudy miedzi i żelaza. Podobnych odkryć dokonywał też w latach kolejnych¹⁹. Jak pisał: „Muszę poznać te góry, muszę wydrzeć im skarby i zmusić olbrzymy do służby człowiekowi”²⁰. Charakter jego pracy i cel, jaki zamierzał uzyskać, przybliżyła go tym samym do Timothy’ego H. O’Sullivan. W latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XIX wieku ten amerykański fotograf brał udział w ekspedycjach naukowych w ramach eksploracji zachodnich terenów Ameryki²¹. Zadaniem O’Sullivan było stworzenie fotograficznej dokumentacji terenu oraz uchwycenie pewnej idei i specyfiki miejsca, co miało zaważyć na dalszych planach eksploracji i przekształcenia terenu. Amerykański zachód, który uwiecznił O’Sullivan, zdawał się opuszczony, niezbadany i wymagający zagospodarowania. Ten wizerunek usprawiedliwiał w pewnym sensie działalność Amerykanów na tym terenie. Podobnie wykorzystana została dokumentacja fotograficzna wykonana przez Anglika Philipa Henry’ego Egertona z ekspedycji, której podjął się w 1863 roku. Jako pełnomocnik rządu brytyjskiego w Kangrze miał za zadanie zbadać trasę prowadzącą od miejscowości Spita aż do granicy chińskiego Tybetu²². W konsekwencji tych działań zwiększony został ruch handlowy dla brytyjskiego terytorium Indii. Egerton miał nadzieję, że jego fotografie ludzi i miejsc, które wykonał podczas tej ekspedycji, zainicjują działalność produkcyjną w Azji Centralnej, co wpłynie na rozwój cywilizacyjny, jak stwierdził, barbarzyńskiej ludności zamieszkującej te obszerne tereny, a także wzbogaci przemysł europejski. Uważał ponadto, że Himalaje, o ile zostaną oczyszczone z lasów i dżungli oraz rozpocznie się na tym terenie uprawa herbaty, mogą zapewnić Anglikom dostatnie życie i przyjemną pracę, w sprzyjającym klimacie.

Działalność Leona Barszczewskiego w Samarkandzie pod koniec XIX wieku jako oficera armii carskiej, fotografa, ale też dokumentalisty nowych terenów zdobytych przez Rosję pokazuje pewien określony kontekst funkcjonowania Polaków poza granicami kraju w tamtym okresie.

► Leon Barszczewski, *Jeziro Nofin (jedno z siedmiu Marguzarskich morenowych); w tej miejscowości są bogate rudy miedziane i azbesty; jest złoto, ówczesny Emirat Buchary, 1876–1897*

Fotografie pejzażowe, które wówczas powstawały, mają charakter kolonialny, stanowiąc swego rodzaju świadectwo ekspansji rosyjskiej na Wschód. Dokonania naukowe Barszczewskiego zostały w większości przypisane Imperium Rosyjskiemu. Jako część dorobku Imperium prezentowane były na paryskiej wystawie z 1895 roku nagrodzone fotografie lodowców. Co prawda, Archiwum PAN w Warszawie jest w posiadaniu zbioru materiałów rękopiśmiennych i pamiątek po Barszczewskim, pochodzących z lat 1878–1910²³, jednak znaczna kolekcja materiałów, sprawozdań i map znajduje się prawdopodobnie w archiwach Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego w Petersburgu i Towarzystwa Przyrodników w Moskwie. Przez wiele lat Leon Barszczewski pozostawał w Polsce postacią sze-

rzej nieznaną. Bogata kolekcja fotografii jego autorstwa dopiero w ostatnich latach zaprezentowana została większej grupie odbiorców z inicjatywy prawnuka Barszczewskiego, Igora Strojckiego.

PRZYPISY

¹ Edward Said, *Orientalizm*, tłum. Monika Wyrwas-Wiśniewska (Poznań: Zysk i S-ka, 2005), 12.

² Boris von Brauchitsch, *Mała historia fotografii*, tłum. Jan Koźbiał i Barbara Tarnas (Warszawa: Cyklady, 2004), 52.

³ Przykładem może być Francja, gdzie w 1851 roku powstał projekt *Missions héliographiques*,

finansowany przez rząd francuski, mający na celu stworzenie dokumentacji francuskiego dziedzictwa architektonicznego.

⁴ Igor Strojceki, Leon Barszczewski (1849–1910). *Od Samarkandy do Siedlec* (Siedlce: Muzeum Regionalne, 2010), 14.

⁵ Marzena Godzińska, „Leon Barszczewski – nieznaną fotografię Azji Środkowej”, *Mówią Wieki* 10–11 (1994): 101.

⁶ Jan Sunderland, „Leon Barszczewski – podróżnik i fotograf (1849–1910)”, *Fotografia 6* (1963): 146.

⁷ Waław Słabczyński i Tadeusz Słabczyński, *Słownik podróżników polskich* (Warszawa: Wiedza Powszechna, 1992), 22.

⁸ Edouard Pontremoli, *Nadmiar widzialnego: fenomenologiczna interpretacja fotogeniczności*, tłum. Marian L. Kalinowski (Gdańsk: słowo/obraz terytoria, 2006), 21.

⁹ Naomi Rosenblum, *Historia fotografii światowej*, tłum. Inez Baturo (Bielsko-Biała: Baturo: Grafis Project, 2005), 155.

¹⁰ André Rouillé, *Fotografia: między dokumentem a sztuką współczesną*, tłum. Oskar Hedemann (Kraków: Universitas, 2007), 72.

¹¹ Beata Frydryczak, „Fotografia: między wspomnieniem a spojrzeniem”, w *Estetyka i racjonalność fotografii*, red. Adam Sobota (Wrocław: Oficyna Wydawnicza Atut, 2002), 74–75.

¹² Allan Sekula, *Spoleczne użycia fotografii*, tłum. Krzysztof Pijarski (Warszawa: Zachęta Narodowa Galeria Sztuki, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2010), 12.

¹³ Anne D’Alleva, *Metody i teorie historii sztuki*, tłum. Eleonora i Jakub Jedliński (Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, 2008), 93.

¹⁴ Leela Gandhi, *Teoria postkolonialna*, tłum. Jacek Serwański (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2008), 36.

¹⁵ Marzena Godzińska, „Leon Barszczewski – nieznaną fotografię Azji Środkowej”, *Mówią wieki* 10–11 (1994): 100.

¹⁶ Sunderland, „Leon Barszczewski – podróżnik i fotograf (1849–1910)”, 147.

¹⁷ Rouillé, *Fotografia: między dokumentem a sztuką współczesną*, 87.

¹⁸ Ludwik Bazylow, *Historia Rosji. Tom II* (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2005), 304.

¹⁹ Sunderland, „Leon Barszczewski – podróżnik i fotograf (1849–1910)”, 144.

²⁰ Anna Kłossowska i Agnieszka Franus, „Leon Barszczewski – Samarkanda 1876–1897”, *National Geographic* 4 (2008): 15.

²¹ Joel Snyder, „Territorial Photography”, w *Landscape and Power*, red. William John

Thomas Mitchell (Chicago–London: The University of Chicago Press, 2002), 190.

²² James R. Ryan, *Picturing Empire: Photography and the Visualization of the British Empire* (London: Reaktion Books, 1997), 54.

²³ *Biuletyn Archiwum Polskiej Akademii Nauk* (Warszawa: Polska Akademia Nauk, 2009), 34.

BIBLIOGRAFIA

XIX-wieczna Azja Środkowa w obiektywie Leona Barszczewskiego ze zbiorów Igora Strojckiego (katalog wystawy), opracował Igor Strojceki.

Opole: Muzeum Śląska Opolskiego w Opolu, 15 stycznia – 30 marca 2009.

Bazylow, Ludwik. *Historia Rosji. Tom II*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2005.

Biuletyn Archiwum Polskiej Akademii Nauk. Warszawa: Archiwum Polskiej Akademii Nauk, 2009.

Brauchitsch von, Boris. *Mała historia fotografii*. Tłumaczenie Jan Kozłbił i Barbara Tarnas. Warszawa: Cyklady, 2004.

D’Alleva, Anne. *Metody i teorie historii sztuki*. Tłumaczenie Eleonora i Jakub Jedliński. Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, 2008.

Frydryczak, Beata. „Fotografia: między wspomnieniem a spojrzeniem”. W *Estetyka i racjonalność fotografii*, pod redakcją Adama Soboty, 73–86. Wrocław: Oficyna Wydawnicza Atut, 2002.

Gandhi, Leela. *Teoria postkolonialna*. Tłumaczenie Jacek Serwański. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2008.

Godzińska, Marzena. „Leon Barszczewski – nieznaną fotografię Azji Środkowej”. *Mówią Wieki* 10–11 (1994): 100–104.

Kłossowska, Anna, Agnieszka Franus. „Leon Barszczewski – Samarkanda 1876–1897”, *National Geographic* 4 (2008): 2–22.

Pontremoli, Edouard. *Nadmiar widzialnego: fenomenologiczna interpretacja fotogeniczności*. Tłumaczenie Marian L. Kalinowski. Gdańsk: słowo/obraz terytoria, 2006.

Rosenblum, Naomi. *Historia fotografii światowej*. Tłumaczenie Inez Baturo Bielsko-Biała: Baturo: Grafis Project, 2005.

Rouillé, André. *Fotografia: między dokumentem a sztuką współczesną*. Tłumaczenie Oskar Hedemann. Kraków: Universitas, 2007.

Ryan, James R. *Picturing Empire: Photography and the Visualization of the British Empire*. London: Reaktion Books, 1997.

Said, Edward W. *Orientalizm*. Tłumaczenie

Monika Wyrwas-Wiśniewska. Poznań: Zysk i S-ka, 2005.

Sekula, Allan. *Spoleczne użycia fotografii*. Tłumaczenie Krzysztof Pijarski. Warszawa: Zachęta Narodowa Galeria Sztuki, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2010.

Słabczyński, Tadeusz, Waław Słabczyński. *Słownik podróżników polskich*. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1992.

Snyder, Joel. „Territorial Photography”.

W *Landscape and Power*, pod redakcją Williama Johna Thomasa Mitchella, 175–201. Chicago–London: The University of Chicago Press, 2002.

Strojceki, Igor. *Leon Barszczewski (1849–1910). Od Samarkandy do Siedlec*. Siedlce: Muzeum Regionalne, 2010.

Sunderland Jan. „Leon Barszczewski – podróżnik i fotograf (1849–1910)”. *Fotografia 6* (1963): 144–148.

ISSN: 2544-2686

MUZEUM
EMIGRACJI
GDYNIA ul. Polska 1

POLSKA1.pl